

Farg'ona kelini (III- qism)
Jo'rjiy Zaydon

Bazzning Taslim Bo'lishi

Somon chiqib ketgach, Afshin yolg'iz qolib, undan eshitgan gaplar xususida fikr yurgizdi. Somonning gaplari uning o'ylab yurganlariga mos kelardi. Somon bu ishlarni Afshinni sevganidan, undan qo'rqqanidan yoki vasiyatnomani o'zgartirarmikin, degan shum niyat bilan qilganining Afshin uchun farqi yo'q edi. Afshin Jahon haqida eshitganlarini yana xayoldan o'tkazdi. Uning go'zalligi va mehriyosini eslab, daragini topgani uchun sevindi. «Qo'limga tushgandan keyin, hech qayerga qochib ketolmaydi, — dedi u o'ziga-o'zi. U yana yo'lida birdan-bir g'ov bo'lib turgan Zig'romni esladi. Uni halok etish borasida Somon bergan maslahatni ma'qul topdi.

Sohib — Zirg'om hamrohlari bilan yetib keldi, degan xabarni olgunga qadar Afshin shunday orzular bilan bir necha kunni o'tkazdi. Ertasi ertalab Zirg'om uning oldiga keldi. Uni Afshin yaxshi kutib olib davlatga yordam berishga xayrixohlik qilgani uchun tashakkur aytdi. Sohib ham tashakkur bildirdi. Jahondan umidini uzgan Zirg'omning chehrasida ancha o'zgarish ro'y berganini payqasa ham, Afshin e'tibor bermay, uning bahodirligi va olijanobligini maqtay ketdi. «Davlat xizmatini o'taganim va dinga yordam ko'rsatganim uchun maqtanarli bir ish qildim deb aytishdan ojizman», — dedi Zirg'om so'z boshlab.

— Gaping to'g'ri, sen bizga juda zarur bir fursatda yetib kelding. Muhim ishlarda sendan bo'lak suyanadigan sarkardamiz yo'q. Men seni sinovdan o'tkazganman, shijoat va matonatingni yaxshi bilaman.

— Men bu urushning cho'zilib ketgani va xurramiyalar yerini qo'lga olish bu qadar og'irlashganidan ajablangandim. Bu istehkomlarni va bu yerga kelish yo'llarining qiyinligini ko'rganimdan keyin sizning bahodirligingizga tasanno aytdim. Sizning ilgarilab ketishingiz yoki tezroq g'alaba qozonishingizga men katta hissa qo'shaman, deb maqtana olmayman. Lekin bu muhorabadan chetda turishni o'zimga ep ko'rmadim. Boshqalar qatori kelib, aralashishni lozim topdim. Qanday xizmat buyursangiz tayyorman, — dedi Zirg'om.

Zirg'omning bu gaplaridan uning Jahondan umidi uzilganiga Afshin qat'iy ishonadi. Zirg'omga halokat chohini tayyorlash uchun Afshin gapni boshqa yoqqa burmoqchi bo'ldi:

— Borakallo, himmatingga balli. Sen safardan kelding, avval dam olishing kerak... Xo'sh, Somurrodan gapir! U yerdagilarning ahvoli qalay, xalifa o'zlari qalaylar?

— Bu Bobak badbaxtning ishidan hamma tashvishda. Ammo sizning irodangizga va olib borayotgan oqilona siyosatingizga ular tasanno aytishmoqda... Xalifa bu urushni tezroq tugatishga harakat qilayotganini sezib, shahid bo'lish orzusida o'zimni shu jangga tashlash uchun keldim, — dedi Zirg'om. Uning ko'zlari charaqlab ochilib ketdi. Zirg'omning bu ko'rinishidan Afshin o'zicha xo'p xulosa chiqarib oldi va unga qarab:

— Bu gaplarni ertaga hal qilamiz. Ammo hozir lashkargohlarimiz, sarkardalarning o'rnatilgan yerlari, xandaq, qo'rg'on va askarlarning pistirmalarini senga ko'rsataylik, — dedi-da, o'rnidan turib otlarni tayyorlashga buyurdi.

Zirg'om o'rnidan qo'zg'alarkan:

— Bu istehkomlarning ba'zilarini ko'rib, harbiy intizom o'rnatishda mo'jizakor ishlar qilganingizni payqadim, — dedi.

Kunning qolgan qismini ular ikkalasi butun istehkom va qo'rg'onlarni aylanish bilan o'tkazishdi. Zirg'om ko'p sonli askarlarni va o'rnatilgan puxta intizomni ko'zdan kechirib chiqdi. Afshin

o'zidan-o'zi bu narsalarni ko'rsatganidan Zirg'om shodlanib:

— Shuncha aksar bor ekan, endi bu shaharni qo'lga olishga darhol kirishilsa ham bo'larkan, — dedi. Afshin:

— Bu sustkashlikning sababini senga ertaga aytib beraman, — dedi-da, ikkalasi ajralishdi.

Shundan keyin Zirg'om o'z chodiriga bordi. Uni Vardon kutib o'tirardi. Vardon bilan Zirg'om ikkalasi haqiqiy og'ayni, oralaridan qil o'tmaydigan do'st bo'lib qolishgandi. Ikki do'st suhbatga tushishdi. Zirg'om Afshin bilan bo'lgan hamma gaplarni o'rtog'iga aytdi va: «Afshin urushni tezlatishga va'da qildi. Men undan urushning eng og'ir yeriga yuborishni o'tinib iltimos qildim. Hozirdan senga aytib qo'yay, agar men qaytib kelmasam, mushtipar onamning holidan xabardor bo'lib yur!» — dedi bo'g'ilgan ovozi bilan. Buni yashirish uchun yo'talib qo'ydi-da, gapini davom ettirdi:

— Mening ishq-muhabbatim tufayli u kishi chekkan aziyatlardan o'zing xabardorsan.

Yoqutaning ham ehtiyotini qil. Ajab emas, xudo karam qilib jazmani bilan uchrashtirsa.

Bilishimcha, sen uni taniysan. Jahon masalasiga kelsak, mabodo u hayot bo'lib, mening

vafotimdan keyin unga uchrashsang, ishqida tortgan dard-alamlarim haqida unga aytishni senga omonat topshiraman.

Vardon uning so'zini bo'ldi:

— Menga vasiyatingizni qo'ying! Sizdan keyin men sira tirik qolmayman. Siz qayerda bo'lsangiz, o'sha yerda bo'laman deb yoningizda birgalashib yuribman.

— Do'zax azobi bu hayotdan qutulish uchun men o'zimni halokat changaliga tashlamoqchiman, senga nima bo'ldi?

Vardon xo'rsinib boshini egdi. Ko'zlaridan yoshi oqib, yuziga tushdi. Xijolat tortgandek boshini yuqori ko'tardi-da:

— Menda ham o'zimga yarasha dard-alam bor. Undan xabardor bo'lganingizda, halokat yo'li tomonga o'zingizdan oldin mening borishimni talab qilgan bo'lardingiz. Mayli, salomat bo'lsak, hammasini keyin aytib beraman. Har holda mening ishimning oqibati ham siznikiga bog'liq.

Vardonning yuragi shunchalik kengligidan Zirg'om taajjublandi. Uning ko'nglida nimadir borligini Zirg'om ilgaridan sezib yurgan bo'lsa ham, o'zi gap ochmagani uchun so'rashga iymangan edi:

— Mayli, do'stim, Vardon, sen nima istasang, shu bo'ladi. Ertaga Afshinning bizga tayyorlab qo'ygan vazifasini ko'ramiz.

Afshin shu kechani Somon bilan Zirg'omning kunini ko'rsatish ustida reja tuzib o'tkazdi.

Ertasiga ertalab Zirg'om Vardon bilan birgalikda Afshin huzuriga borishdi. Afshin yolg'iz o'zi o'tirardi. Zirg'om Afshindan qanday qarorga kelganini so'ragandi, u:

— Dushmanni yana bir muddat qamal qilib turishni maslahat ko'ryapman, — dedi.

Bu o'zgarishdan Zirg'om cho'chidi, hujumni keyinga surish unga ma'qul tushmadi:

— Ne vajdan bunda qarorga keldingiz?

— Bugun hujum qilmog'imizni men yomon natija beradigan shoshma shosharlik deb o'ylayapman. Kechasi bu ishni har tomonlama o'ylab, mulohaza etib ko'rdim. Bizning g'alaba qilishimizga kafil bo'la oladigan hozirlikni topmadim.

— Bugun hujum qilishga nimadan qo'rqayapmiz? Shuni menga ma'lum qilsangiz? — qaytib so'radi Zirg'om. Afshin o'rnidan turib, chodir eshigi yoniga borib to'xtadi-da, Bazzga va uning qo'rg'onlariga sinchiklab tikildi.

— Bu shaharni ko'ryapsanmi? U osmondagi shunqordan ham badasturroq. Xususan, ana shu qasr joylashgan g'arbiy tomon, u Bobakning qasri. Biz shaharni olish uchun uning yonidagi tuproq qo'rg'onga yetib borishimiz kerak. Shaharning g'arbiy tomoniga qarab turgan anavi baland tepani ko'ryapsanmi? Qasrga o'sha tepaning orqasidan bo'lak yo'l yo'q. U yo'l esa

gʻoyat xatarli. Undan koʻp askar yurolmaydi, kam askar esa xurramiylarning oʻqi va manjaniqidan qoʻrqib, jasorat qila olmaydi. Bobak yashirinib turgan kishilariga qattiq suyanadi. Oʻsha tepaning orqasida yoki uning vodiysida yashirib qoʻyilgan askarlari boʻlishi kerak. Ana shundan xafsirayapman.

— Oʻsha tepaga fargʻonalik askarlarim bilan men borsam? — dedi Zirgʻom dadil.

— Agar shunday qiladigan boʻlsang, men qoʻrgʻonlar atrofiga har tomondan askar toʻplayman. Xudo xohlasa, shu bilan gʻalabaga erishamiz.

— Hujumni qachon boshlaymiz?

— Sen maʼqul koʻrgan paytda.

— Shu kechasi, — dedi Zirgʻom qatʼiy, — men kechasi ularga bostirib kiranman, tongotargacha eson-omon Bazzga kirib olsam boʻlgani. Sizlar shaharning boshqa tomonidan hujum qilasizlar. Shu bilan gʻalabani qoʻlga kiritamiz.

— Menimcha, kechasi hujum qilish uchun hammamiz puxta tayyorlanishimiz kerak: sen askarlaring bilan tepaning orqa tomonidan borib, shaharning roʻbaroʻsida turasan. Vaqt yarim kechadan ogʻgach, u yerda uch joyda olov yoqiladi. Undan askarlarimiz har tomondan shaharga hujum qilganini bilasan-da, sen ham oʻz tarafingdan hujum boshlaysan. Oʻgʻlim, sen joylashadigan tomon boshqa hamma tomonlarga qaraganda xavotirliroq, buni esingdan chiqarma!

Zirgʻom:

— Xavf-xatarning men uchun ahamiyati yoʻq. Hozir men kishilarimni tayyorlash uchun boray, ertaga hammamiz Bobak qasrida uchrashamiz, — dedi-da, tashlanmoqchi boʻlgan sherdek tishining oqini koʻrsatib kuldi. Gʻazab va umidsizlik uni yanada haybatliroq qilgan edi. Ikki moʻylabi dikkayib, qoshlari chimirildi, koʻzlari chaqnadi. Afshin unga qarashga va koʻziga tikilishga hayron boʻlib: «Agar senga oʻxshash oʻn azamat boʻlganda, allaqachon Bazzni olgan boʻlardik», — dedi. Afshin bu gapi bilan, Zirgʻomni yana ham tezlamochi edi. Bobakning kuchli mudofaa qurollari va pistirmada yotgan kishilari tufayli uning tepadan oshib, qoʻrgʻonga borolmasligiga Afshin qattiq ishongandi. Qizigʻi shundaki, Zirgʻom oʻz odamlari yoniga borib, hujumga tayyorlanmoqchi-yu, lekin oʻzi yoʻlni bilmaydi, uni soʻragani ham yoʻq. Yoʻlni bilmagani uchun Zirgʻom muqarar magʻlubiyatga uchraydi, deb oʻylab Afshin xursand boʻldi.

Afshinga qarab: «Ertaga oʻsha yerda uchrashamiz», — deb qoʻli bilan Bobakning qasrini koʻrsatgach Zirgʻom chiqib ketdi. Afshin esa uni iljaygancha kuzatdi. Chodirdan uzoqlashgan Zirgʻomga Vardon yoʻliqdi. Har ikkisi birga keta boshlashdi. Vardon Afshin bilan qaday qarorga keliganini soʻradi.

— Shu kechasi Bazzga hujum boshlaydigan boʻldik, — dedi Zirgʻom unga qarab.

— Qayerdan?

— Bazzga men fargʻonaliklar bilan ana shu tepa orqasidan borib, gʻarb tomondagi darvozadan bostirib kirishim kerak. Bobakning qasri xuddi shuning yon biqinida. Shunday qilib, tuproq qoʻrgʻondan birinchi boʻlib biz kiramiz yoki oʻsha qoʻrgʻon tagida halok boʻlamiz.

Vardon oʻrnidan turib, unga qaradi-da: «Tepa tomonga boradigan yoʻlni bilasizmi?» deb soʻradi.

— Yoʻq... bilmayman... lekin...

Vardon ajablendi:

— Lekiningiz nimasi? U uzoq yoʻl, unga boradigan kishi tepa orqasidan yurib, tuproq qoʻrgʻonning roʻparasidagi qirgʻoqqa yetish uchun bir necha soatlik masofani bosib oʻtishi kerak, — dedi va bu bilan Zirgʻomni ogohlantirmochi boʻldi.

— Oʻzing u yoʻlni bilasanmi?

— Ha, bilganda qanday, uni besh qoʻlimday bilaman, — dedi Vardon xursand boʻlib.

Zirgʻomning ham koʻngli joyiga tushdi:

— Unday boʻlsa, sen bizga yoʻl boshlovchi, balki qoʻmondonimiz boʻlasan. Yur, odamlarimiz

yoniga boraylik. Hozirdan tayyorlanishsin. Keyin kechqurun ular bilan sen bilgan yo'lga tushib, kechasi shaharning ro'parasiga yetib boramiz.

Vardon «xo'p», dedi-da birgalikda keta boshlashdi. Oralarida sukunat hukm surardi. Bazz yo'lida uchrashi mumkin bo'ladigan xavf-xatarlarni ko'z o'ngiga keltirib, har ikkalasi xayolga cho'ngandi. Lekin qalblaridagi g'alabaga ishonch tuyg'usi ikkalasini ham xavf-xatarlarga e'tibor bermaslikka undardi. Ular farg'onaliklar o'rnatilgan lagerga yetib kelishdi. Farg'onaliklar ko'p emas, bir necha yuz kishi xolos. Lekin hammasi baquvvat, saralangan, Zirg'om uchun o'zini fido qiluvchi, hatto o'tga tashla desa, tashlaydigan kishilar edi.

Zirg'om chiqib ketgandan keyin Afshinning yoniga Somon kirdi. Zirg'om bilan bo'lgan mojaroni Afshin unga birma-bir aytib berdi va: Qolgan ishlarni sen o'zing bajarasan», — dedi. Somon qabul ishoratini qilib, bosh eggancha chiqib ketdi.

Bexosdan dushmani bosish uchun shu kechasi hujum qilishga Afshin askarlarni tayyorladi. U o'z qismiga Jahon yoki Gulnor yashaydigan ayollar qasriga kiradigan darvoza tomondan hujum qilishni tayinladi. Shaharga bostirib kirib, kishilar o'lja olishga kirishgan choqda, Afshin ayollar qasrini qo'lga olish va Jahonni ishonchli bir kishiga topshirib, undan keyin boshqa ishlarga boshchilik qilish rejasini tuzdi.

Zirg'om esa o'z kishilarini tayyorlab, Vardonning yo'l boshlovida yo'lga tushdi. Tepa atrofini aylanib, g'arb tomondan Bazz ko'rinib turgan bir yerga borishib, hamma yoqni qorong'i qoplaguncha o'sha yerda turishdi. Odamlarga shu yerda hujumga tayyor bo'lib kutib turishni buyurdi. Keyin Vardon pastak bir tepaga borib, Bazzga nazar tashladi. Kechachi notanish bir shaharga kelgan kishi faqat chiroqlarni ko'rib, bino va qal'alarini yaxshi ajrata olmaganidek, ular ham u yer-bu yerdan milt-milt yonib turgan chiroqlarni ko'rishdi, xolos. Vardon:

— Bu chiroqlardan tuproqko'rg'onga yaqinrog'i, eng yorug'i Bobakning chiroqlari, biz uni qo'lga olamiz yoki o'sha yerda halok bo'lamiz. Shaharning ana u tomonidagi olis chiroqlarni ko'rib turibsiz. Ayollarning qasri o'sha yerda. Bobak xotinlarga o'chligi va dunyo lazzatlariga mukkasidan ketganligini bilsangiz kerak deb o'ylayman, — dedi.

Zirg'om uning gapini bo'ldi:

— Tadbirli va aqlli bir xotining sharofatidan unda ancha o'zgarish yuz berganini eshitdim.

Ofarin u ayolning buyuk aqlu irodasiga!

— Haqiqatan ham u aqlli ayol ekan. Bo'lmasa, Bobakka so'zini o'tkaza olarmidi. Uning ra'yisiz Bobak hech bir ish qilmas ekan.

Zirg'om chuqur nafas oldi:

— Hozir bizga bu gaplarning nima keragi bor? Hujumni boshlaydigan yo'limiz haqida gaplashaylik? Hozir biz bilan shahar orasida nima bor?

— Shahar bilan oramizda bir vodiy bor, — dedi Vardon.

— Uni qanday kesib o'tamiz?

— Vodiy ustidagi ko'priikka o'xshatib turgan joydan o'tamiz. Uning narigi tomoniga borib olsak, tuproqko'rg'onga yaqinlashgan bo'lamiz. Bir hujum bilan tuproqko'rg'on ustidan oshib o'tamiz. U yerda qo'riqchilar bo'lmasa kerak, albatta. Chunki bizni shu qaltis yo'ldan keladi yoki u yerga tushadi deb, xurramiyalar sira xayoliga keltirmaydi.

— Unday bo'lsa yur, tushaveraylik.

— Xojam, sabr eting. Odamlar uxlab, ko'ngil tinchiydigan vaqt bo'lsin. Yarim kecha bo'lmay, Afshinning yoqqan o'tini ko'rmay turib, u tomon siljishimiz durust emas, — dedi Vardon.

— Xo'p, mayli, gaping, ma'qul — dedi-da, Zirg'om odamlar tomon qarab, jim kutib turishlarini, o't yoqmaslikni va olg'a yurishga buyruq berilmasdan turib ovoz chiqarmaslikni ta'kidladi. Keyin ularni qoldirib, Vardonni chaqirdi.

— Yur, sen aytgan tomon bemalolmi yoki biror to'siq bormi, yaxshiroq tekshirib ko'raylik, —

dedi.

Ular ikkisi toshloq yerlarda paypaslab-paypaslab, uzoq masofa bosishdi. Kechasi tim qorong'iligidan kishi tumshug'i tagidagi narsani ham ko'rolmasdi. Hamma yoq jimjit. Katta toshlar ustida yurgan ilonlarning vishillashi va havoda qanot qoqqan qushlar ovozidan bo'lak hech sado eshitilmasdi. Zirg'om bilan Vardon ovoz eshitilmasin deb qadamlarini sekin-sekin tashlashga jon-jahdlari bilan urinishardi. Ular vodiya yaqinlashganda tepasidan ikki-uch kishi bir yo'la o'ta oladigan ko'priikka o'xshash katta xarsanglarni ko'rishdi. Shu payt Zirg'om: — Odamlar g'aflat uyqusida yotgan shu topda to'g'ri tuproqko'rg'onga borib, ustidan oshib tushgim kelyapti. Men qo'rg'onning ichkarisiga kirib olsam, musulmonlar bardam bo'lib hujum boshlaydilar va bu ish zafarimizga sabab bo'ladi, — dedi.

Vardon uni qaytardi:

— U yerda pistirmada yotgan kishilar bo'lishi mumkin. Sizga shikast yetkazishlaridan qo'rqaman. Yaxshisi, birga qaytaylik yoki men o'zim borib kishilarimizni boshlab kelay-da, hammamiz birgalikda ishga kirishaylik.

— Bo'lmasa, sen bor, ularni olib kelguningcha men shu yerda turaman.

Vardon:

— Shu joydan qimirlash yoki biror harakat qilishdan ehtiyot bo'ling! — dedi-da, farg'onaliklar tomon qaytib ketdi. Zirg'om yolg'iz qoldi.

Vardon ketgandan keyin u tuproqko'rg'onga qarab, uning o'zidan ikki yuz qadam narida ekanini angladi, unga sekin yurib borib, orqasida nima borligini bilib qaytib kelmoqchi bo'ldi. Yo'lni bilmasa ham, qo'rg'onni mo'ljalga olib yo'lga tushdi. Yerga tegib ovozi eshitilmasin deb qilichini baland ko'tarib, oyog'ini asta-sekin bosardi. U qo'rg'onga yaqinlashdi. Qo'rg'on baland, tepa ustida minoralar bor edi. U yerda darvoza tepasidagi katta minoradan bo'lak hech yerda chiroq ham yo'q, ovoz ham eshitilmaydi. Shu yagona chiroq yorug'i ham juda zaif edi.

Zirg'om tuproqko'rg'onga yaqinlashganda, g'ivirlagan bir harakat sezdi-da, qilichining dastasidan ushlagan holda o'rnidan irg'ib turdi. Shu payt qilich yalang'ochlagan o'n chog'li kishi ko'z ochib-yumguncha toshlar orqasidan chiqib uni qurshab olishdi. O'zining qo'lga tushganini payqagan Zirg'om qilichini qindan sug'urdi-da, qattiq bir na'ra tortdi. O'limni pisand qilmaydigan bu dovyurak yigit o'ng va chap tomonga sher kabi tashlanardi. Ular esa arslondan qo'rqan kiyikdek, oldiga tushib qochishardi. Zirg'om ular ketidan beparvogina chopardi. U birdan xandaqqa ag'darildi, qo'lidan qilichi tushib ketdi. Uning ikki oyog'i bilan yelkasi atrofi arqon tashlandi va uni xandaqdan tortib ola boshlashdi. Zirg'om hayqiriq-suron, do'pir-do'pir ovozlari va Vardonning «men shu yerdaman» degan tovushini ham eshitdi. Bu yerdagilar Zirg'omni poylab turish uchun bir kishini qoldirib, Vardonning tovushi chiqqan tomonga yugurishdi. O'z odamlari olisdan yordamga kelganini tushungan Zirg'om sherga o'xshab bir na'ra tortdi-da: «Vardon, mana bu arqonlarni uz!» deb qichqirdi.

Ko'z ochib-yumguncha fursat o'tmasdan Vardon yugurib kelib, arqonlarni kesdi. U arqondan bo'shanib olgandan keyin, qilichini ushlagancha xurramiyalarga hujum qildi, ulardan o'ldirganini o'ldirdi, qolganlari tumtaraqay qochib qoldi. Salgina vaqt o'tmay xurramiyalar ketib hamma yoq bo'shab qoldi. Keyin Zirg'om o'z odamlariga: «Qo'rg'on tomon hujumga!» deb baqirdi. U gapini tugatmasdanoq xuddi tog' yiqilayotgandek qo'rqinchli bir ovoz eshitildi. Vardonning: «Xojam, o'zingizni chetga oling, ular tog'ning tepasidan turib katta toshlar yuklangan aravalarni yumalatishyapti. Toshleri ustimizga tushadi, uni shijoat bilan daf qilib bo'lmaydi», — degan ovozini eshitdi.

Urush va nayza sanchishdan qo'li toliqqan Zirg'om o'zini chetga oldi. Vardon uni ogohlantirmaganda, toshli aravalardan bittasi ustiga tushib, mayda-mayda qilib yuborishi hech

gap emasdi. Chunki ozgina o'tmasdan, aravalar qattiq sel yoki jaladek yuqoridan yog'ilib keldi. G'ildiraklar yumalab-yumalab, qo'rg'onga kelib taqalaverdi. Ularga osilib, qo'rg'onning tepasiga chiqish mumkin bo'lib qoldi. Uni ko'rgan Zirg'om: «Qo'rg'onga hujumga», deb kishilariga buyruq berdi. O'zi qilichini yalang'ochlab, kishilarining oldiga tushib yugurdi. O'zi chiqib ulgurmasdanoq, qo'rg'onning tepasi qo'liga o'q-yoy ushlagan kishilari bilan liq to'ldi. Raqib tomon hujum qilayotganlarni o'q-yoy bilan otsa ham, ular parvo qilmay olg'a intilishaverdi. Zirg'om ularning oldida bo'lib, boshidan qalpog'i tushgan, uzun ust kiyimi va chalvori yirtilgandi. Uning darvoza yonidagi aravalardan biriga chiqib, undan qo'rg'onga oshib tushmoqchi bo'layotganini Vardon ko'rib, u ham o'shanday qildi. Shu payt qo'rg'on darvozasi ochilib, undan xurramiylardan bir guruhi chiqdi-da, aravani va aravadagilarni qurshab oldi, Zirg'om bilan Vardonning ustiga arqon tashladi. Ular bir aylanib, qilich bilan arqonni kesishdi-da, Zirg'om ularga: «Pastkashlar! Qilichlar qayerda qoldi, biz bilan arqon urushi qilmoqchisizlar?» — deb baqirdi.

Zirg'omga hech kim javob qilmadi, u arava ustida turib qilich o'ynatardi. Shu payt birdan arava yog'ochidan oyog'i toyib ketib, quladi-da, boshi bir toshga urildi. Uni ko'rgan Vardon o'zini unutib, u bilan ovora bo'lib qoldi. Bu holdan foydalangan dushman askarlari ularning ustiga yopirilib, qo'l-oyog'ini bog'lashdi va qo'rg'onning ichkari tomoniga olib borib, darvoza tepasidagi minoraga chiqarib, soqchilar boshlig'ining oldiga tashlashdi. Boshliq Zirg'omni hushiga keltirish uchun ustidan suv septirdi. U o'ziga kelgach, qilichini qo'liga ushlashga va sakrab turishga harakat qildi. Lekin qo'l-oyog'i bog'langan holda yotgandi. Yoniga qarasa, Vardon ham o'zidek bog'liq holda yotibdi. Asirga tushganliklari Zirg'omga alam qildi va ularga qarab: «Urushda arqondan panohtopish sizlar uchun uyat, mard bo'lsanglar, qilichni ishga solinglar, o'ldiringlar, lekin asir qilmanglar!» — dedi-da bunday qarab xurramiylar kiyimida — chalvor va qalpoqda o'tirgan soqchilar boshlig'iga ko'zi tushdi. Uning yonida shu jangdan omon chiqqan bir to'da soqchilarni ham ko'rdi. Ularning avzoyidan urush alomatlari hali yo'qolmagan edi. Ularning fors tilida so'zlashayotganini eshitdi. O'zi ham u tildan xabardor bo'lgani uchun boshliqqa arabcha ham, forsha ham gapirib ko'rdi, lekin boshliq unga javob qilish o'rniga imlab o'z odamlarini chaqirib yubordi-da, Zirg'omning oldiga kelib arqonini yechdi. Keyin Vardonniki ham yechib, arab tilida: «Tur, Zirg'om turib o'tir», — dedi.

Uning ovozi eshitib, Zirg'om hayajonlandi va sinchiklab basharasiga qaradi-da, tanigandek bo'lib: «Hammod emasmisan?!» — deb baqirdi. Boshliq: «Topding, xuddi o'shaning o'ziman», — dedi. Bu tasodifdan hayratda qolgan Zirg'om unga yana bir tikilib: «Bu yerga qanday kelib qolding?» — dedi.

— Hamadon yaqinida sendan ajrashgandan keyin shu yerga kelganman. Kelishimning sababi o'zingga ma'lum. Sening zolim do'stingdan o'ch olish uchun shu majusiyning lashkarlariga kelib qo'shildim. Bu qilichlarni zarariga xizmat qildirish o'rniga, mudofaa uchun asrab qo'ysa yaxshiroq emasmidi?

O'zidagi bir olam g'am-anduhga qaramay, Zirg'om bir iljaydi-da: «Do'stim zolim emas», — dedi. Keyin: «Yoqutani qidirtirib ko'raman», — deb Hammodga bergan va'dasi esiga tushdi-da: «Shoshma, senga sevinchli xabar olib kelganman, balki senda ham shunday yaxshi ma'lumot bordir», — deb yubordi.

Hammod hayajonga tushib, ko'zlari chaqnab ketdi va: «Qanday xabar, Yoqutani topdingmi? U qayerda?» — deb so'radi.

— Ha, uni topdim, hozirda u Somurroda, oyimning yonlarida izzat-ikromda yuribdi.

— Bu tushimmi, yo o'ngim? — deb Hammod irg'ib o'rnidan turdi-da, — Yoquta hozir mening uyimda yashayapti dedingmi? Voy, tillaringdan aylanay, uning sog'lig'i qalay, omon-eson yuribdimi? Senga ming-ming ofarin, butun dunyoni bergandan ham ortiq shodlantirding meni, — dedi-da, unga yopishib yuz-ko'zlarini yalab-yulqab o'pa boshladi. Keyin tashvishli bir narsa esiga tushib qolgandek, birdan rangi o'chdi-da ketiga qaytib:

— Men ham Jahonni qidirish va surishtirishda bor kuchimni ayamadim, lekin baxtga qarshi senga muyassar bo'lgan baxt menga muyassar bo'lmadi. Uning na o'zini, na xabarini bila olmadim. O'zing ham undan biror darak topa olmadingmi? — dedi.

— Hech izlamagan joyim, surishtirmagan yerim qolmadi, hamma sa'y-harakatim bekor ketdi. Jahon haqida hech narsa bilolmadim, — dedi Zirg'om og'ir bir xo'rsinib, — odamlaringni qaytarmaganingda, meni o'ldirib qo'yishardi. Shunda menga yaxshilik qilgan bo'larding. Men bu mamlakatga fath qilish bilan maqtanish yoki o'lja olish uchun emas, barvaqtroq o'lib, dunyoning g'am-anduhidan qutula qolay degan niyatda kelganman.

Uning bu kulfatiga hamdard bo'lgan Hammod ko'nglini ko'tarmoq uchun dedi:

— Yorug'likdan umidsizlanma, do'stim, sen menga bu dunyo qorong'i desang ham, bir kunmas, bir kun yorug'likka chiqib qolasan. Mening Yoquta tufayli tortgan azob-uqubatlardan xabaring bor, axir undan umidim uzilganidan el-yurtimni va qavm-qarindoshlarimni tashlab ketdim. Mana bugun o'zing uning sog'-salomat yurganini aytib o'tiribsan. Hech kutmagan bir vaqtda yorug'lik xabari kelib qoldi. Men ham bir vaqtlari sendek ish qilmoqchi bo'lgandim, ish o'zimni o'ldirishgacha borib yetgandi, lekin bir voqea ro'y berdi-yu, ko'nglimni ancha tinchitdi va sabr etishimga yordam berdi. Sen ham shunday tasodifga duch kelib qolsang, ajab emas. Menga o'xshash sabr qilib tur. Men Yoqutaga o'xshab ketadigan bir qizni uchratdim. Uni ko'rib, dardim ancha yengillashdi, Yoqutadan ajralganlik alamini bir oz bosgan bo'ldi.

Shu payt Zirg'om Yoqutaning Jahonga o'xshashligini esladi-da:

— Menga ham Jahonga o'xshaydigan qiz duch keldi-yu, lekin dardini yengillatishini sezmadim, balki uni duch keltirganim g'amimga g'am qo'shdi, — dedi. Hammod taajjublandi.

— Men esa o'sha qizni Yoqutaga o'xshatib, bir oz tasalli topaman. Unga erishish yo'li men uchun butunlay berk bo'lsa ham, ko'rishimning o'ziyoq Yoqutadan umidsizlanishimni tarqatadi. U qiz shu shaharda turadi. Shahardagi ayollarning eng hurmatlisi, eng ko'hligi va eng martabasi balandi. U kishidan qochmaydi. Uni qachon ko'rsam, o'zimda bir shodlik his qilaman, to'yib-to'yib qarab olaman.

Vardon gapga aralashmay quloq solib o'tirardi. U Hammodning Yoqutaga o'xshagan qiz haqida gapirayotganini eshitib, Yoqutaning Jahonga o'xshashligini esladi. Uning alomatlarini aniqroq bilib olmoqchi bo'lib turgan edi, birdan Zirg'om, hovliqib; «U qizni qayerda ko'rsan?» — deb so'rab qoldi.

— Shu shaharda xuddi Bobakning qasrida uchrataman. Bobakka ko'mak berayotgan, axloqini tuzatib, yomonlikdan yaxshilikka qaratayotgan qizni eshitgansizlar, albatta, — dedi Hammod.

— O'ylashimcha, Gulnorni aytayotgan bo'lsang kerak? — so'radi Vardon.

— Ha o'shani aytyapman. U Yoqutaga juda ham o'xshab ketadi. Uni ko'rsam, ko'z o'ngimda Yoquta gavdalanadi qoladi. U Bobakning qasriga qatnab turganini, u bilan birga o'z otiga minib chiqayotganini ko'raman. Men hayotimda undan go'zalroq, sehirliroq va salobatliroq ayolni ko'rgan emasman.

Zirg'omning yuragi duk-duk urib ketdi, qorong'ilik bo'lmaganda, uning chehrasida namoyon bo'lgan o'zgarishni Hammod albatta ko'rgan bo'lardi. Zirg'om bir lahza boshini yerga egib, Hammodning Yoquta to'g'risidagi gaplarini va: «U Jahonga juda o'xshab ketadi», deb qilayotgan ta'rifini ko'nglidan o'tkazdi-da ichida: «Bu Jahonning o'zi bo'lmasin tag'in», dedi va Hammodga qarab: «Shu Gulnor deyayotganing o'zi qayerdan?» — deb so'radi.

— U Bobakning xotinlaridan bittasi, boshqalari singari u ham, uzoq shahardan olib kelingan. Lekin u hammasiga qaraganda, Bobakning jilovini qo'lida tutib turgan ayol. Boshqa kundoshlari ayollar qasrida yashirib, Bobakni ko'rganda unga sajda qilsa, Gulnor o'zining qashqa otini minib lashkargohda aylanib yuradi. Kimlarga buyruq qilayotganini, kimlarga jerkib tashlayotganini ko'rasiz. Xullas, uning gapi hammaga — kattaga ham, kichikka ham o'taveradi.

Zirg'om Hammodning «qashqa otini», degan gapini eshitib, yomg'irda qolgan chumchuqdek

silkindi, silkindi emas, qaltirab ketdi. U irg'ib o'rnidan turdi-da: «Rostdan oti qashqami? O'zi qayerda? Xudo haqqi, uni menga bir ko'rsatchi, Hammod! U Jahonning xuddi o'zi», — dedi.

Hammod unga achinib;

— Koshkiydi, u Jahon bo'lsa, do'stim. Lekin Jahon emas, Gulnor degan boshqa bir ayol, — dedi.

— Mening ko'nglim «u xotin Yoqutaga o'xshaydigan bo'lsa, Jahonning xuddi o'zi» deyapti, chunki Jahonga juda ham o'xshaydi. Yana o'zing uning oti qashqa, uzoq shahardan olib kelingan deyapsan. Bu ta'riflaring hammasi Jahonga to'g'ri keladi. Nomi boshqaligining unchalik ahamiyati yo'q. Masalan, sen meni Zirg'om deb taniysan, ammo Somurroda hech kim meni Zirg'om deb atamaydi. U yerda mening nomim Sohib. Sen aytayotgan ayol Jahonning xuddi o'zi. Ko'nglimdagi umidsizlik buluti tarqadi, ayt-chi, u qayerda hozir?

— Xotinlar qasrida bo'lsa kerak. Chunki u kechasi o'sha yerda bo'ladi, kerakli vaqtda Bobakning qasriga chiqadi.

Zig'rom siqiq joydan keng yerga chiqqandek bir xo'rsindi, undagi umidsizlik o'rnini umidvorlik egalladi. U ketmoqchi bo'lib turib, o'zining yirtilgan kiyim-boshlariga qaradi. Uni Hammod to'xtadi:

— Bu kiyimlaringni yechib, xurramiyalar kiyimini kiyib ol. Odamlar sendan shubha qilishmasin. Vardon ham shunday qilishi kerak. Ertaga ertalab ayollar qasriga chiqasiz.

Zirg'om uning gapini bo'ldi:

— Ertagacha chiday olamanmi?.. Qanday qilib chidayman. Xo'p, sabr qilgan bo'lay, shahar ham chidab tura oladimi? Musulmonlar uning butun atrofini o'rab olishgan. Hademay uni fath etishadi. Hali seni bundan xabaring yo'qmi?

— Fath etishlari mumkin. Bu men uchun yangilik emas. Chunki o'zim Bobakning qo'mondonlaridanman. U ba'zi ayg'oqchilaridan sizlarning shu darvoza tomondan hujum qilishlaringizni eshitib, bu kecha undan xabardor bo'lib turishni menga topshirdi. Shunga binoan men kechqurun kelib soqchilarni qo'ydim. Yaqinlashganlaringni ko'rib, sizga hujumni boshlashni ularga buyurdim. Natijani o'zing ko'rding. Mayli, o'tgan ishga salavot, kel, kiyimlaringni o'zgartir! Sen ham kiyimlaringni almashtirib ol, — deb Vardonga qaradi. Ammo Vardon boshini yerga eggancha xayolga cho'ngandi.

— Iye, birodar, senga nima bo'ldi? Nega buncha xayol surib qolding? Yo sen ham bizning dardimizga yo'liqanmisan?

Vardon bir xo'rsindi-da:

— Ha, mening ham o'zimga yarasha dardim bor. Dardimni xotinlar qasriga yetganimizda bilasan. Hozir, «tezroq qasr tomonga chiqaylik», degan Zirg'omning fikriga men ham qo'shilaman, — dedi.

Ularning gapiga Hammod «xo'p» dedi. Ular xurramiyalar kiyimini kiyib, hammalari birga chiqishdi. Hammod o'zi qaytib kelguncha darvozani muhofaza qilib turishni odamlarga topshirdi. «Bu ikki asir shu kecha ushlangan asirlar bilan birga mening huzurimda saqlanadi», deb ularning ko'nglini xotirjam qilib qo'ydi. Keyin u qo'rg'ondan Bazzga tikilib qaradi: Hamma yoq chirog'lar bilan yoritilgan, shaharning o'rtasida g'ovur-g'uvur ovozi eshitildi. Odamlarini chaqirgandi, hech biridan darak bo'lmadi. Keyin u o'z xodimini chaqirib: «Odamlar qayerda?» — deb so'radi.

— Hujum qilish uchun chalingan do'mbira ovozini eshitmadingizmi? — javob qildi xodim. «Yo'q, eshitmadim», — hayron bo'ldi Hammod. U Zirg'om va Vardon bilan gapga alahsib, do'mbira ovozini eshitmay qolgandi.

Vardon bilan Zirg'om ikkalasi Afshinning lashkargohiga qarashdi. Uch yerga yoqilgan o'tni ko'rgach, hujum boshlangani aniqligiga ishonishdi, Zig'rom: «Qani, qasr tomon yuraylik», —

dedi.

Xodim qo‘shimcha qildi:

— Do‘mbira chalindi, kishilar tezda to‘planishdi, ularga sharq tomondagi darvozani mudofaa qilish to‘g‘risida buyruq berildi. Chunki, aytishlaricha, eng katta sarkardaning qo‘mondonligida musulmonlar hujumga o‘tgan emish.

— U katta sarkarda Afshinning o‘zimikin?

— Bilmadim, — dedi xodim.

* * *

Hammod, Zirg‘om va Vardon xurramiyalar otidan uchtasiga minib, ayollar qasri tomon choptirib ketishdi. Shahar xalqi to‘polon, g‘ovur-g‘uvur ichida o‘zini mudofaa qilish uchun qurol ko‘tarmagan bironta odam qolmagan. Ular Hammodni ham, hamrohlarini ham talon qilish uchun kelganlardan, deb o‘ylashdi. Musulmonlardan bir qanchasi shahar ichida ko‘zga ko‘ringan narsani talon-toraj qilish bilan ovora. Sharqiy darvozaga yaqinlashgan sari har qadamda musulmonlarni ko‘rib, shaharning qo‘lga olinganiga imonlari komil bo‘lsa ham, beparvo borishaverdi. Xotinlar qasriga yetishganda, qo‘llarida har xil buyumlarni ko‘tarib chiqib kelayotgan musulmon askarlarini ko‘rishdi. Ulardan ba‘zilar xotinlarni haydab kelayotganini ko‘rib, shularning orasida Jahon ham bormikin, deb Zirg‘omning ko‘ngli notinchlandi. U Vardonni yoniga olib, qasr ichiga kirdi. Hammod:

— Sizlar bir oz sabr qilib turinglar, men hamma gapni aniqlab bilib kelay, — dedi-da, darvoza yonida qulflangan bir hujra tomon yo‘llandi. Uni taqillatib ko‘rdi, javob yo‘q. Keyin ichidagilarga o‘z tillarida nimanidir gapirardi, bir kampir chiqib, eshikni ochdi va qo‘rqib, qaltirab, ularni ichkariga kiritib, eshikni bekitdi. Hammod undan: «Xola nima gap bo‘ldi o‘zi?» deb so‘ragandi, kampir:

— Xabaringiz yo‘qmi? Shaharni fath qilishdi. Bu qasrga kelib, narsalarni talashdi, ayollarni esa asir qilib olishdi. Bu yerda yashirinmaganimda yoki avvalgi husn-jamolim, mol-mulkim bo‘lganda men ham omon qolmagan bo‘lardim, xayriyat, faqat zeb-ziynatimni olib qo‘ya qolishdi, — dedi.

Kampirning «ayollarni asir olishdi», degan so‘zini eshitib, Zirg‘omning a‘zoyi badani jimirlashib ketdi, Vardonning ham hayajoni Zirg‘omnikidan kam emasdi. Lekin u o‘z tuyg‘ularini sir tutishda Zirg‘omga nisbatan puxtaroq edi. Ularning kuyib-pishganini ko‘rgan Hammod kampirdan: «Hamma ayollarni olib ketishdimi?» — degan edi u: «Ha, hammasini olib ketishdi», — dedi.

— Gulorni ham olib ketishdimi?

— Yo‘q, Gulnorni olib ketishgani yo‘q.

— U qayerda bo‘lmasa?

Kampir Hammodning yonidagi hamrohlariga qaradi: u maxfiy sirni aytishga tortinayotgandek edi. Hammod unga: «Qo‘rqmay, bemalol aytavering!» — dedi.

— Gulnor bilan Bobakning xotinlaridan bo‘lgan rumlik ayol bir necha kun burun chiqib ketishgan.

Vardon birdan so‘zga qotishib, hovliqib so‘radi:

— O‘sha xotinning nomi nima? Uni siz taniysizmi?

— Nega uni tanimay, axir shu qasrning oqsochiman. Undagi hamma xotinlarning ipidan-ignasigacha menga ma‘lum. Masalan Gulnorni olsak, bazzliklar uning haqida hech narsa bilmaydi. Ammo men uning nasabini, tagi taxtini Farg‘onadan olib kelingandan buyon bilaman. Uning nomi o‘sha vaqtda Jahon edi. U Farg‘ona hokimining qizi bo‘lgan. Keyin unga Gulnor deb boshqa nom qo‘yilgan. U mana shu rumlik xotinni yaxshi ko‘rib, u bilan opa-singildek bo‘lib ketishdi. Ularning yulduzi to‘g‘ri kelib qolgani uchun safarga ham birga ketishdi, — dedi

kampir.

Uning gaplaridan Gulnor xuddi Jahonning oʻzi ekani maʼlum boʻldi, shak-shubhaga oʻrin qolmadi. Ammo Vardon qanoatlanmay:

— Rumlik ayolni sizdan soʻragandim, uning nomi nima edi? Boshqa ismi ham bormidi? — dedi.

— Uning oti Haylona, Armanistondagi katta ruhoniylar eridan oʻgʻirlab kelingandan beri nomini oʻzgartirgani yoʻq.

Vardon hayajonlandi, qaltirab-titrab, oʻzini tutolmay baqirib yubordi:

— Haylona?.. U ... oʻsha. Xotinimning oʻzi.

Vardon armanistonlik katta ruhoniylar boʻlib, xotinini Bobak tortib olganligini Zirgʻom endi eshitdi. Unga qarab qoʻydi. Bu qarashi bilan uni ham muborakbod qildi, ham jindek gina qilgan boʻldi: — Oʻzing katta ruhoniylar boʻla turib, menga xizmatchi qilib koʻrsatib yuribsanmi? Men seni birinchi koʻrganimdayoq, biror martabalik odam boʻlsang kerak, deb koʻnglimga tugib qoʻygandim.

— Men xuddi shu daqiqaga erishish maqsadida sizdan panoh olib, musulmonlar xizmatiga kirdim. Umidim oʻsha buzuv, fohishaboz Bobakdan oʻch olish edi. Xudo xohlasa, u qoʻlga tushib, qilmishiga yarasha jazosini torsa kerak.

Hammod:

— U qochmagan boʻlsa, albatta, asir olingan boʻladi. Chunki shahar taslim boʻlib, ish nihoyasiga yetdi, — dedi-da, kampirga qaradi:

— Gulnor bilan Haylona qayerga ketganini bizga aytib bermadingiz.

Kampir:

— Ikkalasi birga Rum mamlakatiga ketishdi. Musulmonlarga qarshi Rum ahlidan yordam soʻrashmoqchi. Bobakka yordam bermoq uchun Gulnor shunday maslahat koʻrsatdi. Oʻsha mamlakatdan boʻlgani va tillarini bilgani uchun Haylona birga ketdi, — dedi.

— Janob Bobak qayerdalar? — Hammod soʻradi.

— U hozir Bazzda emas, asir ham tushgani yoʻq.

— Boʻlmasa, qayerda u? Qoʻrqmasdan aytavering. Chunki Bazz musulmonlar qoʻliga oʻtdi. Ular boshqalardan koʻra bizga vafodorroqdir. Bobakning ishini siz boshqalardan koʻra yaxshiroq bilishingiz menga maʼlum.

— Bobak shahar qoʻldan ketguncha kurashdi va uni mudofaa qildi. Keyin bu yerga kelib, ayollari va oziq-ovqatlardan istaganini oldi-da gʻoyib boʻldi. Fikrimcha, u shahardan chiqib, Armaniston chegarasiga oʻtib ketgan boʻlsa kerak.

Hammod: «Endi nima qilamiz», degandek Zirgʻomga qaradi. Zirgʻom: «Qaytamiz», dedi-da, maslahatlashib oladigan holi bir yer izlab, hammasi chiqib ketishdi. Shu payt tong otib qolgandi. Hammod hamrohlarini oʻziga tanish bir joyga boshladi. Yoʻlda ular musulmon askarlari shaharga na doʻst, na dushman oralamasin, deb uni talayotganini, uylarni buzayotganini va qasrlariga oʻt qoʻyayotganini koʻrishdi.

Maslahatlashadigan joylariga yetgach, Zirgʻom Vardonga qarab:

— Endi, katta ruhoniylar Vardon, bu ishimizda qanday maslahat beradilar? Kampirning gapiga qaraganda, Jahon bilan Haylona Rum mamlakatiga ketishgan. Rum katta mamlakat. Ular qaysi shaharga tushishini bilsak, albatta izlab boramiz, — dedi.

Vardon oʻzini Zirgʻom katta ruhoniylar deb chaqirgani uchun kuldi:

— Meni bu laqabim bilan chaqirishning keragi yoʻq. Zirgʻomning oʻrtogʻi degan nom men uchun hamma narsadan afzal. Jahon bilan Haylona ustidagi maslahatga kelsak, ruxsatingiz bilan men ularni axtarib, mamlakatning hamma yeriga boraman. Oʻrnashgan yerlarini bilmay turib, bu

yerga qaytib kelmayman.

Hammod uning gapini boʻlib:

— Yoʻq... Bu vazifani bajarishga mendan boʻlak hech kim bormaydi. Zirgʻom men uchun ulugʻ ish qildi, mening sevgilimni qutqazib, uyida izzat-hurmat bilan saqlab turdi. Uning shu yaxshiligini qaytarmasam, nima degan odam boʻlaman. Men yolgʻiz borib, ularni izlab-surishtiraman, biror narsa bilsam, ikkalangizga xabar qilaman, — dedi. Zirgʻom bunga rozilik bermadi:

— Yoqutaning qayerdaligini va senga intizor boʻlib yotganini bilib turib, boshqa vazifani oʻtashga borishing adolatdan emas.

— Men bilan janjalashishni qoʻy! Sening sevgilingni va bu armon doʻstimizning ayolini topib, oʻzlaringga topshirmaguncha, sevgilimning yoniga bormayman. Bu bilan tanishganimdan mamnun boʻldim. Yoquta esa Somurroda, sening uyingda tura tursin. Yaqinda diydor koʻrishasizlar, deb uni sevintirib qoʻysang kifoya, — dedi Hammod.

Vardon uning gapini boʻldi va xalifaning: «Yoqutani xotin qilib ol», deb Zirgʻomga buyurgani, Zirgʻom esa: «xotin qilib oldim», deb xalifani aldab chalgʻitib yurganini soʻzladi. Shunda Hammodning mardligi tutib:

— Shunday qilgan kishining qayligʻini topish uchun jonimni fido qilsam arzimaydimi? — dedi.

— Boʻlmasa, men ham sen bilan birga boraman, — dedi Vardon. — Chunki u mamlakatni, tilini va yoʻllarini yaxshi bilaman.

Hammod koʻnmadi:

— Ikkalangiz ham shu ishni qoʻyinglar, yolgʻiz oʻzim boraman, xayr, ketdim, — deb chiqib ketdi.

Zirgʻom bilan Vardon qoldi. Zirgʻom gap boshladi:

— Tavba, bu tushimmi, oʻngimmi? Bugun bilan kecha kechqurun oʻrtasidagi farq umid bilan noumidlik oʻrtasidagi farq boʻlsa, lekin...

Vardon uning gapini boʻldi:

— Ammo men boʻlsam, doʻzaxdan jannatga koʻchib oʻtgandek boʻlyapman. Negaki, men xotinimni juda ham sevardim. Bu yirtqichning vahshiyliги shungacha bordiki, u oʻziga nikohlab olish uchun xotinimni taloq qilishimni talab qilib turib oldi. Men qabul qilmaganimdan keyin, askar yuborib, xotinimni zoʻrluk bilan oldirib ketdi. Ilohim, beting qaro boʻlgur, xotinboz majusi! Agar qoʻlimga tushsa, qonini simiraman.

— Ehtimol, u Afshinning qoʻliga tushgandir. Hozircha sen bilan men nima gapligini bilmaymiz. Qani, ketdik, lashkargohga boramiz, — dedi Zirgʻom.

Bobakning Halok Boʻlishi

Afshin askarlarini hujumga mohirona tayyorlab qoʻygani uchun Bazzni osonlik bilan fath etdi va xurramiylardan koʻzga ilinganini qatl qildi. Bobakning xotin va bola-chaqalarini asir oldi. Ammo Jahon bilan Haylona shaharda boʻlmagani uchun ularni qoʻlga tushirish imkoni boʻlmadi. U butun shaharni yondirib boʻlgach, Bobakning qochib ketganini aniqladi. Afshin Ruz-Arruzdagi qarorgohiga qaytdi. Jahonni qoʻlga kirita olmagani, hatto uning qayerdaligini ham bilmagani uchun qaygʻurdi. Somonning aytgan gaplaridan ikkilanib: «Mabodo, Jahonni uning oʻzi biror yerga qochirmaganmikin», degan xayolga ham bordi.

Afshin asir olgan kishilar ichida arablar, forslar va qishloqdagi atoqli kishilar, boylar koʻp edi. Ularning hammasini katta bir maydonga toʻplab, oʻz qarindoshlariga xat yozishlarini buyurdi.

Kim kelib «falonchi asir menga tegishli», deb daʼvo qilsa va oʻz daʼvosining toʻgʻriligiga ikkita guvoh keltira olsa bas. U asir ayolmi, bolami, qizmi, kimligidan qatʼi nazar, egasi olib ketaverishga ruxsat berildi. Shu yoʻsinda koʻp kishilar asirlikdan ozod etildi.

Afshin Armanistondagi amir va poplarga Bobakning qochgani toʻgʻrisida xat yozdi va oʻz chegaralarini ehtiyot qilishni, Bobakning yoʻllarini kuzatib turishni iltimos qildi. Zirgʻomni oʻldirilgan deb oʻylab, gʻaflatda qolgani uchun Afshin ancha qaygʻurdi. Chunki uni koʻtarib ketayotganlarini koʻrdik, oʻlikmi-tirikmi bila olmadik, har holda, asir olingan yoki oʻldirilgan, deb fargʻonalaliklardan kimdir Afshinga maʼlumot bergan edi.

Ertasiga Zirgʻom Vardon bilan birga musulmonlar turgan lashkargohga bordi. Afshin uni yaxshi qarshi olib, jangdan sogʻ-salamat chiqqanligi bilan muborakbod qildi, oʻzining qora niyatini yashirmoq uchun: «Hujum qilingan kechada koʻp botirlik koʻrsatding», deb Zirgʻomni maqtagan boʻldi. Keyin uni muhim ishlarda, xususan Bobakning qochganligi ustida maxsus maslahatchi qilib oldi va uni tutib kelish yuzasidan koʻrgan tadbirlarini Zirgʻomga aytib berdi.

Zirgʻom Afshinga:

— Mening xodimim Vardon armanistonlik. Ota-bobosi ham, oʻzi ham armanlardan. U oʻsha yerlarni juda yaxshi biladi. Bu ishda undan foydalansangiz boʻladi. Istasangiz uni hozir oldirib kelaman, — dedi.

— Yaxshi boʻlardi, — dedi Afshin. Zirgʻom bir gʻulumni chaqirib, Vardonni aytib kelishni burdi. Vardon kirib, tik turganicha salom berdi. Afshin undan:

— Sen Armanistonning koʻcha va yoʻllarini bilasanmi? — deb soʻradi.

— Ha, bilaman, — dedi Vardon.

— Xurramiy Bobak qayerga yashirinadi va kimning panohiga boradi deb oʻylaysan?

— U Armanistonning biror shahariga bora olmaydi, chunki armanilar uni yomon koʻrishadi.

Qoʻlga tushsa, oʻldirmay qoʻyishmaydi. U biror oʻrmon yoki vodiylar ichida yashirinishi mumkin.

U toʻqayzor deb ataladigan katta vodiylar ichida yashirinsa kerak. Bu vodiylar Ozarbayjon bilan Armaniston orasidagi seroʻt, serdaraxt bir joy. Daraxtlarining zichligidan unga ot-ulov kirib bora olmaydi, ichida yashiringan kishini topib ham boʻlmaydi.

Vardonning bu maʼlumotlaridan foydalanib, Afshin oʻsha toʻqayzorga aygʻoqchilarini yubordi. Ular borib, Bobakning oʻsha yerda yashiringanini aniq bilib kelishdi.

Afshin: «Bobak va uning yaqin kishilariga tegmaslik va omonlik berish toʻgʻrisida bir vasiqa yuborsangiz», deb Muʼtasimga kishi yuborgan edi, vasiqa kelgach, omonlik berilgan kishilardan baʼzilarini chaqirib, «sizlarga omonlik berildi. Endi hech kim sizlarga tega olmaydi», deb tushuntirdan va shu vasiqani olib, «Bobakning oʻgʻli bilan birga uning oldiga boringlar», deb buyurdi. Lekin Bobakdan qoʻrqib, uning oldiga borishga hech kimning yuragi dov bermadi.

Afshin:

— Xalifa tomonidan berilgan bu omonlik haqidagi xushxabarni olib borsanglar, u albatta xursand boʻladi, — dedi.

Lekin ular:

— Bobakning kimligini biz yaxshiroq bilamiz, — deyishdi.

Ularning orasidan ikki kishi oʻrnidan turib:

— Mabodo, bizga biror shikast yesa, bola-chaqalaringni boqaman deb vaʼda bersangiz, biz boramiz, — deyishdi.

Afshin oʻz boʻyniga bu kafolatni olgandan keyin, ular vasiqani olib, joʻnab ketishdi. Ular Bobakning oldiga borib, nima maqsadda kelishganini aytgandi, Bobak ulardan birini oʻldirib, ikkinchisini: «Bu vasiqasini oʻziga olib borib ber», deb Afshinning oldiga qaytarib yubordi,

Bobakning oʻgʻli oʻsha kishilarning biridan otasiga xat yozib yuborgandi. Bobak unga: «U haromi mening farzandim boʻlganda, orqamdan yetib kelgan boʻlardi. Mening unday oʻgʻlim yoʻq. Qirq yil qul boʻlib, xor-zor yashaganingdan, bir kun boshliq boʻlib yashaganing yaxshiroq. Shu gapim senga omanat, unga borib, aytasan», — dedi. Bobak oʻsha toʻqayzordan jilmay, oziq-ovqatlari tugaguncha yashadi. Ovqati tamom boʻlgandan keyin baʼzi odamlarini olib, toʻqayzordan chiqdi. Oʻzini qamal qilish uchun yuborilgan Afshin askarlaridan bittasini ham koʻrmagandan keyin: «Meni poylab-poylab, qoʻlga tushirishdan umidlari uzilib, joʻnab qolishibdi», deb oʻylagan Bobak akasi Abdullohni, onasini va boshqa bir xotinni olib, Armanistonga borish niyatida yoʻlga chiqdi. Afshinning soqchilaridan biri ularni kuzatib turish tayin qilingan askarga xabar qildi. Kuzatuvchilar boshligʻi Abussoj degan kishi Bobak ketidan ot qoʻydi. Ular bir soy yoniga oʻtirib ovqatlanishayotgandi. Bobak kuzatuvchi askarlarni ilgariroq payqadi-da hamrohlari bilan qochib qutuldi. Abussoj esa, Bobakning onasi va yonidagi ayolni qoʻlga tushirib Afshinga yubordi.

Bobak Armaniston togʻlarida yashirinib yuraverdi. Uning yoʻlini poylab yurgan katta poplardan biri hiyla ishlatib, uni oʻz qoʻrgʻoniga taklif qildi va kelganidan soʻng Afshinga xabar yubordi. Afshin Bobakka kishi yuborib, koʻp narsalar vaʼda qilib taslim boʻlishini talab qildi. Lekin u qabul qilmadi. Shundan keyin uni oʻz qoʻrgʻoniga chaqirgan katta pop boshqa bir hiyla oʻylab topdi. Ov qilamiz, degan bahona bilan uni qoʻrgʻondan tashqari olib chiqdi-da, Afshinga xabar yubordi, shu tariqa Bobak va akasi Abdulloh qoʻlga tushirilib, Afshinga joʻnatildi.

Bobak lashkargohga yaqinlashganda Afshin askarlarini ikki qator turgʻizib, oʻzi baland bir yerdan unga qarab turgandi. U kelgan zamoni otidan tushirib, ikki saf boʻlib turgan askarlar oʻrtasidan oʻtkazdirdi. Keyin Barzanddagi bir uyga kirgizib, uni qoʻriqlab turishni bir odamiga topshirdi. Bobakni qoʻlga tushirishda qatnashgan kishilarga mukofotlar berib, xalifaga ham xabar yubordi.

Xalifa Bobak va uning akasini Barzanddan Somurroga olib kelishni buyurdi. Afshin oʻz askarlari va bakovul-yasovullari bilan ikkalasini olib, Somurroga yoʻl oldi. Bu voqea 223 hijriy yili^[1] sodir boʻlgandi.

Afshin yoʻlga chiqqandan keyin xalifa unga har kuni bir ot bilan bosh-oyoq sarpo yuborib turdi. U Qanotiri Huzayfa^[2] degan yerga yetib kelganda, xalifaning oʻgʻli Horun-al-vosi uni kutgani chiqdi.

Afshin Bobakni Matira degan joydagi oʻz qasriga tushirdi. Qozi Ahmad bin Abu Duod oʻzini tanitmay kelib, Bobakni koʻrdi va gaplashdi-da, qaytib borib, Muʼtasimga uni taʼriflab berdi. Keyin Muʼtasim ham kelib, oʻzini tanitmay, uning basharasini koʻrib ketdi.

Ertasiga xalifa taxtiga oʻtirib, odamlarni Somurroning katta darvozasidan to Matiragacha saf tortib turishga buyurdi, keyin Bobakni filga teskari mindirib, to katta darvozaga kelguncha, hammaga koʻrsatildi.

Shundan keyin Bobakni xalifa saroyiga olib kelishdi. Xalifa Bobakning oʻz jallodini oldirib keldi-da, unga ikki oyogʻini, ikki qoʻlini chopib tashlashni buyurdi. Jallod uni chopib tashladi. Keyin boshini kesdirib, tanasini Somurroda dorga osdirib qoʻydi. Akasi Abdullohni qornini yordirtirdi-da, kallasini Xurosonga yubortirib, Bagʻdodga, Ishoq bin Ibrohim qoʻliga yuborib, unga ham Bobakka qoʻllangan jazoni qoʻllashni buyurdi, xalifaning buyrugʻi bajarildi va tanasi ikki koʻprik oʻrtasiga — sharqiy tomonga osildi. Xurramiyalar yetgan soʻngi marra shu boʻldi.

Zirgʻom, Vardon ham Afshin bilan birga Somurroga qaytib kelishdi. Bobakning oʻldirilganini koʻrib, koʻngillari tinchidi. Ammo Zirgʻom uni jang maydonida oʻz qoʻli bilan oʻldirolmagani uchun koʻnglida armoni qoldi. Somurroga yetib kelishlari bilan Zirgʻom darhol uyiga borib,

onasi bilan ko'rishdi, uning tabarruk qo'lini o'pdi va Yoquta bilan salomlashib, Hammod bilan uchrashish damlari yaqinligini aytib, uni sevintirdi. Yoquta o'zini yo'qotib qo'yib, Zirg'omga qanday minnatdorchilik qilishni bilmay qoldi. Keyin Zirg'om Jahonning sog'-salomatligi, uning Rum mamlakatiga ketgani xususida onasiga bir oz so'zlab berdi. Hammodning Rumga borib, o'zi Jahonni surishtirib kelishdan bo'lak narsani qabul qilmaganini ham onasiga aytdi-da, voqeaga quloq solib turgan Yoqutaga qarab kulib qo'ydi. So'ngra: «Bu ish senga yoqmaganga o'xshayapti, nima qilay, u «bajaraman», deb oyog'ini tirab turib oldi». — dedi. Xijolat bo'lganidan Yoquta qizarib ketdi. Boshini yerga egib turib: «Biz har qancha qilganimizda sizning shukringizni ado eta olmaymiz. Siz meni o'limdan, oriyatdan qutqardingiz va o'z tarbiyangizga oldingiz», — dedi.

Zirg'om uning gapini bo'ldi:

— Men xalifa topshirgan vazifaning bir qisminigiga bajara oldim. Bizlar uning fuqarosimiz, unga itoat etish hammamizning burchimizdir, — dedi. Yoqutaning ahvoli o'zgarganini, g'alati qarashlarini ko'rgan Zirg'om: «Bu bechora nimanidir aytmoqchi bo'lyapti-yu, lekin uyalib aytolmayapti», deb o'ylab, undan so'radi:

— Senga nima bo'ldi, nima demoqchisan?

— Siz xalifaning buyruqlarini ado etish uchun jonbozlik qilayotganingiz menga Horis as-Samarqandiyning uyida turgan vaqtlarimda ko'rgan bir narsani eslatyapti. Shuni o'ylab xalifaning hayotidan xavotir olyapman. Uning hayotiga chang solishga intilayotgan kishilar ham yo'q emas ekan.

Bu gapga Zirg'om uncha ahamiyat bermadi:

— Ba'zi xoinlarning xalifaga qarshi olib borayotgan fitnalariga parvo qilmaymiz. «Buzoqning yugurgani somonxonagacha», deydilar, Ular hech qayerga bormaydi. Bu nojo'ya ishlarga asosiy sabab xalifaning yaqin qarindoshlarining laqmaligidir. Ochko'z vazir va qo'mondonlar: «Xalifalikni sizlar qo'llaringizga olishingiz kerak», deb ularni laqillatyapti. Chunki ular davlatning qo'ldan qo'lga o'tishidan foydalanib qolishmoqchi. Mana, Ma'munning o'g'li Abbosni ko'ring. Ba'zilar xalifalikni talab qilish kerakligini unga uqtirishyapti. Mu'tasim tirik ekan, bunga u aslo muvaffaq bo'la olmaydi. Demak, ularning niyati Mu'tasimni yo'qotishdir. Lekin ular maqsadlariga erisha olmaydi. O'zlari qazigan chohga o'zlari qulashlari muqarrar.

O'g'lining gaplarini eshitgan onaning yuzlariga nur yugurib, jilmaydi-da:

— Borakallo, o'g'lim, odamgarchilik, mardlik shunday bo'lishi kerak! — dedi.

Shundan keyin Zirg'om kiyinib, xalifa bilan ko'rishish uchun chiqib ketdi. Xalifaning huzurida Afshin va boshqa sarkardalar o'tirishardi. Zirg'om kirishi bilan xalifaning chehrasi ochilib ketdi:

— Xush kelibsan, ulug' bahodir Sohib! Dushmanlarni daf etish yo'lida qilgan xizmatimg, ko'rsatgan shijoat va botirliging bizga ma'lum bo'ldi. Borakallo! Seni Sohib deb bekorga aytmagani ekanmanmi? — dedi-da, o'ziga yaqinroq o'tirishni taklif etdi.

Zirg'om xijolat tortib, boshini egdi:

— Kishi o'z xojasining xizmatini bajargani uchun hech qanday tashakkurning hojati yo'q. O'z burchimni o'tadim, mendan rozi bo'lsalar bas.

Xalifa Afshinga qaragandi, u:

— Shijoatda, jon-dil bilan xizmat qilishda sohibga o'xshagan kishi juda kam uchraydi, — dedi va Zirg'omning o'zidan shubhalanishini tarqatish maqsadida uning ishlarini mubolag'a bilan maqtay boshladi. Xalifa ham uni maqtab, bir qancha hadya va sarupolar berishni buyurdi. Yig'in tarqalib, Zirg'om uyiga qaytib keldi. U yana Jahon to'g'risida xayolga cho'mdi. U hamon Hammod keltiradigan xabarni kutmoqda. «Jahon bilan Haylonaning holi nima kechdi ekan? Ularning taqdiri qanday bo'larkin?» — degan xayolda u Vardon bilan fikrlashib, bir necha kunni o'tkazdi.

Ko'p o'tmay Somurroda «Tiyufil degan Rum podshosi Islom mamlakatlariga qarshi yurish boshladi», degan xabar tarqaldi. Bu xabarni Zirg'om eshitib, do'sti Vardonga kishi yuborib chaqirtirib keldi-da, ikkalasi: «Bu qanday xabar bo'ldi, nima bilan yakunlanarkin?» deb turli-tuman xayollarga borishdi.

Vardon:

— Menimcha, rumlarning musulmonlarga qarshi urushga o'tlanishiga Bazzning fath qilingani sabab bo'lgan bo'lsa kerak. Eshitishimga qaraganda, Afshin Bobakni boshi berk ko'chaga kirgizib, halokatini yaqinlashtirib qo'ygan choqda Bobak Rum podshosiga xat yozgan. Xatida: «Musulmonlar hozir men bilan ovora. Islom mamlakatini yo'q qilib tashlash uchun sizga juda qulay payt keldi», degan emish. Bu xatni yuborishda Jahonning ham hissi qo'shilgan bo'lishi ehtimoldan uzoq emas.

Zirg'om o'ylab turarkan:

— Jahon bilan Haylona o'sha yerda ekan, degan fikr ko'nglimga keldi, — dedi.

— O'sha yerda bo'lishganda Hammoddan bizga xabar kelgan bo'lardi, chunki u ikkalasini qidirib, Rum mamlakatini kezib yuribdi. Har holda sabr qilishga to'g'ri keladi.

Zirg'om shu alfozda iztirob chekib, bir necha kunni o'tkazdi. Bir kuni Vardon shoshilib kelib, Zirg'omni yetaklab, bog'chaning narigi tomoniga olib bordi-da, ipak ro'molchaga o'ralgan bir narsani unga uzatdi. Zirg'om ipak ro'molchani olib, ichidan bir maktub oldi. Maktub tepasidagi Hammodning ismiga ko'zi tushdiyu, yuragi o'ynab, davomini o'qiy boshladi. Maktub quyidagicha edi:

«Ammuriyya. Hammoddan. Somurro. Sohib — Zirg'omga. Men senga xat yozolmadim, kutaverib zerikib ham ketgandirsan. Shunday qilishga majbur edim. Qidirib, bir necha oyni befoyda o'tkazdim. Axiri, «Rum podshosi Tiyufil Zibatroga keladi», degan xabarni eshitdim-da, yo'qotgan narsamizni o'sha yerdan toparman degan umid bilan unga uchrashmoqchi bo'ldim. Zibatro shahriga borib yetmasimdan, rumlar uni qo'porib vayron qilishdi, ayollar va yosh go'daklarni asir olishdi. Keyin ular musulmonlarning Maltiyya va boshqa istehkomlariga hujum qilib, u yerlardagi ayollarni ham asir olishdi. Asir olingan musulmon erkaklarning esa ko'zlarini o'yib, burun va quloqlarini kesishdi, degan gaplarni eshitdim. O'sha kesilgan kishilardan ba'zisini o'z ko'zim bilan ko'rdim. Qo'lida quroli yoki minadigan ulovi bo'lmagan kishilardan bo'lak hamma o'z yurtini tashlab, rumlardan qutulish uchun Shom va Jaziraga qochib ketdi. Bu ahvolni ko'rgandan keyin Zibatroga borishdan voz kechdim. Ammuriyyalik Notis degan katta pop Bobakning davrida Bazzga borib, Jahonni ham ko'rgani esimga tushib qoldi. Ehtimol, Jahon o'sha Notisning oldiga ketgandir, deb o'yladim.

Shu mo'ljalim to'g'ri bo'lib chiqdi, Ammuriyyaga borgan vaqtida Jahon bilan Haylona Bazzdan to'g'ri kelib, Bobakka yordam berish to'g'risida Rum podshosiga iltimos qilsa deb, Notisga yo'liqishganini eshitdim. Notis ularni o'z qasriga tushirgan va iltimoslarini ado etishga va'da bergan ekan. Bazz qo'ldan ketib, Bobak o'ldirildi, degan xabar kelgandan keyin Jahon bilan Haylona Armanistondan butunlay umid uzib, Ammuriyyada qolib ketishgan. Katta pop ularning har ikkalasini, xususan, Jahonni juda yaxshi ko'rgan, ularning o'z qasridan tashqariga chiqishiga hech yo'l qo'ymagan. Jahon seni topishdan umidi uzilgandan keyin, chin ko'ngildan asirlikka rozi bo'lgan bo'lsa kerak. Sening hol-ahvolingni va uchrashuv vaqtlaring yaqin qolganini Jahonga xabar qilib, bir sevintiraman deb ko'p urindimu, lekin ilojini topa olmadim. Chunki ular musulmonlardan o'zlarini qattiq ehtiyot qilishadi. Musulmonlarning birontasidan badgumon bo'lishsa, ularni darrov o'ldirib, zibatroliklarga qilgandek, quloq-burnini kesishadi.

Jahon bilan Haylona hozir Ammuriyya katta popi Notisning qasrida qamalib yotibdi. Ishim tezda o'ngidan kelishini kutmasam ham, ularning har ikkisiga xabar yetakzish ustida qo'limdan

kelgancha harakat qilaman.

Bilishimcha, rumlar islom mamlakatini yo'qotishmoqchi, musulmonlar tezroq otni qamchilab, oldinroq ularning mamlakatini zabt etishlari kerak, deb o'ylayman. Ularning eng mustahkam shahri Ammuriyyani olsak, uni fath qilish musulmon qo'shinlari uchun hech qiyin emas. Chunki shaharning paxsa qo'rg'onlari ancha zaif deb eshitaman.

Shu maktubni olganingdan keyin, do'sting xalifani Ammuriyyani fath qilishga da'vat etasan, degan umiddaman. Agar Ammuriyyaga yurish qilsalaringiz, sening o'zing qo'ngan yeringni bilib olishim uchun o'zaro belgimiz uzun ikki bo'lak bayroq bo'lsin. Kelganning zamon ikkita uzun bayroqni tikka qadab qo'yish esingdan chiqmasin. Ko'rishguncha xayr».

Xatni o'qib bo'lmasdan Zirg'omning chakkasidan ter quyilib, g'am-g'ussasi ortib, qahr-g'azabi qaynab ketdi. Keyin u xatini Vardonga uzatdi. U ham o'qib chiqib:

— Ishga tezroq kirishish lozim deb o'ylayman. Men Ammuriyyaga jo'nashim kerak, — dedi.

— U yoqqa borishingdan foyda yo'q. Chunki u ikki ayolning asirlikdagi ahvoli xatda yozilganidan ham ko'ra ortiqroq. Do'stimiz Hammod bizni qattiq qo'rqitib yubormaslik uchun uni yengilroq qilib ko'rsatibdi. Xatni qaragin, katta pop Notis har ikkoviga, xususan, Jahonga qattiq hirs qo'ygan, deb yozibdi. Ya'ni, u Jahonni sevib, o'ziga mo'l turibdi, demoqchi. Uning changalidan Jahonni qutqazish uchun hiyla-nayrangning o'zi yetmaydi, albatta, kuch ishlatish kerak. Hammod o'z xatining oxirida shunga ozgina ishorat qilibdi.

— Agar muhoroza lozim bo'lsa, bu masalani sendan bo'lak hech kim qo'zg'ata olmaydi. Chunki xarifa oldida obro'ying katta. U sening aytganlaringdan chiqmaydi. — Shu onda Zirg'om irg'ib o'rnidan turdi-da, Vardonni tashlab uyiga ketdi.

Kiyimlarini kiyib, to'g'ri xalifaning oldiga borib, kirishga ruxsat so'radi. Xalifa qozi Ahmad bilan o'tirgandi. Ikkalasining yuzida g'amginlik alomatlari sezilib turardi. Zirg'om kirib salom berishi bilan xalifa uni qarshi olib: «Juda vaqtida kelding. Men hozir senga kishi yubormoqchi bo'lib turgan edim. Qani, o'tir», — deb yonidan joy ko'rsatdi.

Zirg'om o'tirib:

— Nima uchundir huzuringizga kelgim kelaverdi. Chunki mening fikri zikrim hamma vaqt sizda. Yaxshi istaklaringizga sherik bo'lganim uchun ko'nglimizga keladigan gapimiz ham doim bir yerdan chiqaveradi, — dedi.

Qozi gap boshladi:

— Bazzni fath qilishda ko'rsatgan qahramonliging uchun xalifa sendan xursand bo'lganlarini eshitdim. Sening to'g'ringdagi fikrlarim to'g'ri chiqqanidan mamnunman. Mana, janob xalifaning nazarlarida katta obro'ga ega bo'lding, sening maslahatingga qo'shiladigan, qilichingga suyanadigan bo'ldilar.

Zirg'om odob saqlab bosh egdi, qozining gapiga javob qaytarmadi. Xalifa qozining gapiga ilova qildi:

— Rum mamlakatidan bizga kelgan ma'lumotga qaraganda, la'nati Tiyufil Zibatro va Maltiyyaga kelib, xalq-qa juda azob bergan, musulmonlarga nisbatan ko'z ko'rmagan, quloq eshitmagan noma'qulchiliklarni qilgan emish. Zirg'om muddaoni aytdi:

— Bu xususda mening ra'yimni so'rasalar, Horun ar-Rashid tadbiriga amal qilib, qilich solishdan bo'lak chora yo'q. Ularga hujum boshlab, mamlakatlarini yakson qilish kerak. Tiyufil kishilarining ko'z o'yish, burun kesish va ayollarni asir olish kabi yovuzliklariga biz musulmonlar chiday olmaymiz. Askarlaringizni tayyorlatishingizni, ularning bir zafardan ikkinchi zafarga bel bog'lashlarini sizdan iltimos qilardim.

Kamina qulingiz bo'lsa, bu urushga hammadan avval o'tlanaman.

Xalifam erkak musulmonlarning ko'zi o'yilishiga chidasalar ham, musulmon ayollar asir olinishiga sira toqat qila olmasalar kerak, deb o'ylayman. — Zirg'om shu gaplarini gapirib turib ko'zidan o't chaqnaib, g'azabidan lablari pir-pir uchdi. U xalifa oldida ortiqcha harakatlar qilganini o'z so'zini tugatgandan keyin sezib qoldi. Boshini ko'targan edi, Mu'tasimning jahli chiqqanidan rangi o'chib, ko'zlari qizarib, chaqnaib ketganini ko'rdi. U o'tirgan yerida hayajonlanib gapirarkan, Zirg'omga tikildi. Bir narsaga hamla qilmoqchi bo'layotgan sherdek botir bo'lib ketdi. «Jur'at qilib so'zlaganim uchun uning jahlini chiqardimmi», deb qo'rqqan Zirg'om uzr aytish uchun gap boshlagandi, qozi Ahmad uni to'xtatib:
— Sen amiralmo'vining musulmonlar foydasiga bo'lgan hamiyatlarini qo'zg'atding. O'zlariga shu ish sir bo'lmasa ham, xuddi shunday hamiyatni o'z askarlari va bahodirlarida ko'rishni sevadilar.

Xalifa:

— Sohib xuddi tilimning uchida turgan gapni topib gapirdi. Men yo Afshinga va boshqa sarkardalarga urushga tayyorlanish to'g'risida buyruq beraman. Bu albatta Islom yo'lidagi muqaddas urush bo'ladi. Xudo xohlasa, ertaga ko'rishamiz, — dedi.

Shundan keyin qozi ham, Zirg'om ham xalifaning yonidan chiqib ketishdi.

Zirg'om turli xayollar bilan uyi tomon yo'l oldi. Uni kutib turgan Vardonga bo'lgan voqeani hikoya qilib berdi. Vardon bu gaplardan xursand bo'lsa ham xalifaning fikri o'zgarib qolmasmikin, deb xavotirga tushdi. Ertasiga erta bilan barvaqt xalifaning g'ulomi Sohibni istab keldi. Zirg'om u bilan birga xalifaning yoniga bordi. U kishilarni qabul qilmaydigan xos xonasida kechalik libosi bilan keng choponga o'ralib o'tirgandi. Xalifaning yuzida qandaydir tutaqishizish alomatini ko'rib, Zirg'omning ko'ngliga xavf tushdi. Mu'tasim unga o'tirishni buyurdi. Zirg'om o'tirib olgach, xalifa so'radi:

— Seni nima uchun chaqirtirib, shu taxlitda qabul qilganimni bilasanmi?

— Yo'q, mavlono, bilmadim.

— Uyqudan cho'chib uyg'ondim-da, to'shagimdan irg'ib turib ketdim.

— Ilohim, tushingiz yaxshilikka buyursin!

— Kechasi xufton namozini o'qib, rumliklar xususida musulmonlar uchun foyda bo'ladigan bir fikrni ko'nglimga solarmikin deb xudodan iltijo qildim. Uyquga ketibman. Tushumda alahsirab, o'zimni yo'qotib qo'ya yozdim.

Zirg'om bo'ynini cho'zib, e'tibor bilan uning gapiga quloq solmoqda edi. Xalifa soqolmo'yabini silab, boshidagi kichkina sallasini to'g'rilab oldi-da:

— Men tushimda ko'rdim dedim. Aslida u tush emasdi: bir ovoz eshitdim — yuragimning ich-ichiga o'tib ketdi. Rum mamlakatida asirga tushgan Hoshim qabilasidan bir ayolning: «Mu'tasim qayerdasi?» deb qichqirayotganini eshitdimu, «Yordamingga tayyorman», deb uyg'onib ketdim. Demak, xudo menga yurish qilishni va bevosita o'zim bu jihodda ishtirok etishni amr qildi deb, tushimga ta'bir berdim. Sen safar tayyorgarligini ko'raver, men qo'mondonlarimga ham tayyorlanishni buyuraman. Askarlarimga ishonsam bo'ladimi?

Zirg'om uning Afshindan shubhalanib yurganini esladi:

— Buni men aniq aytolmayman. Ularning dunyo jamg'arish uchungina jang qilishayotganidan o'zingiz xabardorsiz, albatta. Ular Bazzni fath qilib, xurramiylarni tugatishdi. Rumlarni ham shunday qilishsa kerak.

— O'ylashimcha, agar sen bormaganingda, ular Bazzni fath qilishni yana bir necha yilga sudrashardi.

Zirg'om xalifaning bu mubolag'ali maqtovidan xijolat tortib:

— Kaminaga ishonchlari bo'lsa, shu hujumga yuborsalar. Mendan xiyonat chiqar deb,

qoʻrqmasalar ham boʻladi, inshoolloh, — dedi.

Xalifa undan soʻradi:

— Seningcha, Rum mamlakatlarining qaysi biriga yoʻl olsak yaxshi boʻladi?

— Siz eshitgan oʻsha dodlash ovozi Ammuriyyadan chiqqan. Ammuriyya Rum shaharlarining eng kattalaridan biri, xristianlikning qaynagan yeri. Uning fath qilinishi musulmonlar uchun katta gʻalaba.

Xalifa Zirgʻomning fikrini quvvatladi:

— Toʻgʻri aytding. Yoʻl taraddudini koʻraver.

Zirgʻom sevinchi olish uchun Vardonning yoniga chopib ketdi va tayyorgarlik koʻrishga kirishdi.

Ammuriyyaning Fath Qilinishi^[3]

Muʼtasim oʻz askarlarini urushga tayyorlab qoʻyib, umumiy qabul xonasiga kirdi. Bagʻdod qozisini va uch yuz yigirma sakkizta odil kishilarini chaqirib, vaqf qilgan yer-suvlariga ularni guvohlikka oʻtkazdi. Shu yer-suvlarini uchga boʻlib, bir qismini xudo yoʻliga, ikkinchi qismini bola-chaqasiga, uchinchi qismini esa ozod qilgan qul va xizmatchilariga atadi. Shundan keyin Ammuriyya safari uchun qurol-yarogʻ, mayda asbob-uskunalar, suv va boshqa suyuqliklar solinadigan idishlar va boshqalarini tayyorladi. Toʻqqiz yuz ming jangchidan iborat askar ajratdi. Ularga Afshin, Ashnos va boshqalarni qoʻmondon qilib belgiladi.

Muʼtasimning oʻzi ham otiga minib, islomning avvalgi yillaridagi jihodga chiquvchilarga oʻxshab, ozuqa toʻldirilgan xaltani orqasiga osib oldi.

Askarlarni Rum mamlakatining turli tomonlariga taqsim qildi. Ular hammasi Anqara yaqinida birlashib, Ammuriyyaga qarab yoʻl olishlari kerak edi. Ularni uch tomonga yoʻlladi: chap tomondagisiga boshliq Ashnos turtki boʻldi, oʻrtadagisiga Muʼtasimning oʻzi va oʻng tomondagisiga Afshinni tayinladi. Har bir qoʻshilmaning orasi ikki farsax^[4] boʻlishi kerak edi. Yana har bir qoʻshilmani ikkiga — oʻng va soʻlga boʻlishga va yoʻlda duch keladigan hamma qishloqlarga oʻt qoʻyib, vayron qilish va odamlarni asir olishga buyurdi. Shunday qilib, har bir qism Anqara bilan Ammuriyya oʻrtasidagi belgilangan joyiga borib turishi kerak. Anqara bilan Ammuriyya oʻrtasi yetti mazgil edi. Qoʻmondonlar Muʼtasim buyrugʻiga muvofiq ish koʻrib, askarlari bilan Ammuriyyaga yetib borishdi. Birinchi borgan Ashnos, keyin Muʼtasim va oxirgisi Afshin boʻldi. Qoʻmondonlar Ammuriyyani har tomondan oʻrab olishdi. Muʼtasim uni qoʻmondonlarga boʻlib berdi. Har bir qoʻmondonga qaramogʻidagi odamlariga qarab qoʻrgʻonlar tayinlandi.

Zirgʻom Muʼtasimning lashkargohiga oʻtdi. Muʼtasim uni hurmatlab, oʻziga yaqin tutardi. Uning yaqin kishilari ichida Horis as-Samarqandiy ham bor. Xalifa Zirgʻomni oʻziga yaqin tutgani va uning obroʻsi oshayotgani uchun Horis qattiq hasad qila boshladi. Ammo Zirgʻom bunga unchalik eʼtibor bermasdi. Uning fikr-yodi Jahonni qutqazishga qaratilgan. Vardonning xayoli esa, qanday qilib boʻlmasin, Haylonani uchratishda.

Bular joylashgan lashkargohda ikkovlari bir tepalikka chiqib, Ammuriyyaga qarashdi. Ammuriyya — binolari koʻp, atrofi keng katta bir shahar. Uning tevaragida baland qoʻrgʻon, qoʻrgʻon ustida hashamatli minoralari bor edi. Qoʻrgʻonning darvozalari esa pishiq-mustahkam. Binolar orasida ustida bayroqlar hilpirab turgan bir qasrga koʻzlari tushdi. U butxona boshligʻi Notisnig qasri ekanini va Jahon shu yerda istiqomat qilishini bilib, Zirgʻon ogʻir bir xoʻrsindi-da, yer chizib oʻtirgan Vardonga koʻz tashladi:

- Shu popning qasri emasmi?
— Ha, xuddi o'shaning o'zi.
— Hammodning gapi to'g'ri bo'lsa, Jahon bilan Haylona shu qasr ichida qamalib yotgan bo'lishi kerak. Bu shahar juda mustahkam ko'rinadi. Unga yorib kirish oson emasga o'xshaydi. Lekin xudo xohlasa, bizga uning istehkomi bardosh bera olmaydi, — dedi-da, Vardonga qarab: — Hammod tayinlagan qo'sh bayroqni tayyorlab qo'rganmisan? — dedi.
— Ha, tayyorlab qo'ydim. Lekin biz Mu'tasimning lashkargohida, uning bayrog'i ostidamiz. Hammod tayinlagan qo'sh bayroqni qanday osa olamiz?
— Uni bir chekkaga osamiz. Balki Hammod o'z xatida yozganidek, uni ko'rishga muntazir bo'lib turgandir.
— Bo'lmasa, men uni ertaga mana shu tepa ustiga bir soatcha osib qo'yaman. Nima bo'lsa ko'rmiz, — dedi-da, Vardon lashkargohga qaytib ketdi.

Ertasiga Mu'tasim majlis chaqirdi. Majlisda qo'mondonlar, xalifaning maxsus kishilari qatnashdi, ular ichida Sohib va Horis as-Samarqandiy ham bor edi. Majlisda bo'lajak jang rejasi muhokama qilindi. Muazzin peshin namoziga azon aytgan vaqtda ular tarqaldi. Xalifa o'z chodiriga kira turib: «Ertaga erta bilan mening oldimga kel», — deb Sohibga buyurdi. Zirg'om chodirga qaytib kelib, o'zini kutib turgan Vardonni ko'rdi. U juda g'azablangani. Undan Zirg'om: «Bayroqni nima qilding?» deb so'radi.

- O'sha tepaga qo'yib keldim.
— Qanday qilib uni tashlab kelding? Nega qovog'ing soliq, xafa ko'rinasan?
— Bayroqdan ham muhimroq bir ish chiqib qoldi. Shuning uchun ham tashlab kelaverdim, — dedi Vardon hayajonlanib.
— Nima bo'ldi? Ayt.
— La'nati Somonni Afshinning lashkarlari orasida ko'rib qoldim. U juda izzat-hurmatda. Aftiga qarashga sira toqatim yo'q edi. Ushlab, bo'g'ib o'ldirib qo'ya qolgim keldi.
— Yo'q, og'ir bo'l, do'stim. Hozirgi vaziyatimiz ittifoqni, birlikni talab qiladi. Unga qo'l ko'tarsang, Afshinning jig'iga tegib, askarlar orasida g'ovg'a ko'tarilishiga sabab bo'lasan. Somon masalasini boshqa bir vaqtga qo'yib, tepaga bor, qo'rg'onlarni kuzat, tunda u yerda bo'!

Vardon chiqib ketdi. Zirg'om yolg'iz qolib, o'zi haqida o'ylab ketdi. U yotib uyquasi kelguncha Jahonni, onasini, Hammodni va Afshinni xayolidan o'tkazdi. Keyin uyquga ketib Vardonning chaqirgan ovozi eshitib uyg'ondi. Ko'zini ochib qaradi: Vaqt kechqurun bo'lib, hamma yoqni qorong'i bosgan edi. «Vardon Hammodni ko'rib, mendan sevinchi olgani kelgan bo'lsa kerak», deb o'yladi:

- Hammod keldimi? — shoshib so'radi u.
— Yo'q, kelgani yo'q.
— Bo'lmasa, nega bayroqni tashlab qaytib kelding?
— Ertagacha sir tutib bo'lmaydigan bir ish chiqib qoldi. Shuning uchun tashlab kelishga majbur bo'ldim. Erta bilan Mu'tasimning oldiga borishingdan ilgari bu sirni bilib qo'yishing kerak.

Zirg'om hovliqib:

- Ikki og'iz so'z bilan aytib qo'ya qol. Mayli, bo'lmasa, men sen bilan o'sha tepaga boraman, kechani birga o'tkazamiz. O'sha yerda aytib berarsan.
— Aytadigan gapim ko'p emas, lekin tepagacha men bilan borsang, yomon bo'lmasdi.

Zirg'om irg'ib o'rnidan turdi-da, oddiy askar kiyimini kiyib, Vardon bilan yo'lga chiqdi.

Tepalik Mu'tasim bilan Ashnosning lashkargohlari o'rtasida edi. Ular ikkalasi ba'zida chirog' yoqilgan, ba'zisi qorong'i chodirlar yonidan o'tishdi.

- Meni notekis yo'llar bilan olib ketayotganga o'xshaysan, — dedi Zirg'om Vardonga qarab.
— Senga bir yangilikni ko'rsatmoqchiman. Chap tomonimizdagi mana bu chodirni bilasanmi?
— dedi Vardon.

— Ha, bilaman, Maʼmunning^[5] oʻgʻli Abbosning chodiri, nima boʻlipti?
— Menga bir sir ayon boʻldiki, agar buni Muʼtasim bilib qolsa, butun lashkargohni agʻdar-toʻntar qilib yuboradi.

Zirgʻom taajjublandi:

— Qanday sir?

— Shu bugun men sening yoningdan qayta turib, anavi yerdan oʻtdim. Horis as-Samarqandiyning shu chodirdan chiqib kelayotganini va Abbos uni zoʻr hurmat bilan kuzatayotganini koʻrdim. Oʻzimcha, bu hurmatning tagida bir gap bor boʻlsa kerak, deb qoʻydim. Muʼtasim Horisning qoʻlidan Yoqutani olib qoʻyib, senga hadya qilgani uchun undan oʻch olish niyatida yurganini bilardim. Xalifalikni egallab olgani uchun Abbosnig Muʼtasimga: «Hap sanimi, qarab tur», deb yurgani ham senga sir boʻlmasa kerak.

Qoʻmondonlardan baʼzilari xalifalikni Abbos olishi kerak deb yurardi. Lekin u bayʼatni^[6] oʻziga talab qilishga yuragi dov bermagach, taxt Muʼtasimga oʻtgan edi. Men Somurroda turgan vaqtimda Horis as-Samarqandiy Muʼtasimni qoldirib oʻrniga Abbosga bayʼat qilish kerak, deb yurganlardan bittasi deb eshitgan edim. Lekin ular askarlardan qoʻrqib, bu ishni amalga oshira olmay yurishgan. Bugun Horis Abbosning chodiridan chiqib kelayotganini koʻrib, ikkalasining oʻrtasida muhim bir ish boʻlsa kerak, degan fikr koʻnglimga keldi.

Tepaning ustiga oʻrnatilgan chodirga yetib borishguncha Vardon yoʻlga past ovoz bilan shu sirni hikoya qilib bordi. Kechasi qorongʻi edi. Zirgʻom chodir yonida hoʻkizga oʻxshab xurрак otib yotgan bir kishini koʻrdi. Ogʻzidan sharob hidi burqsib turardi.

— Bu kim? Undan sharob hidi kelyapti-ku? — dedi Zirgʻom.

— Menga sirni aytim bergan odam shu. Bu kishi Horisning qullaridan. Men u bilan Somurroda tanishganman. Uni aldab olib kelib, ichirdim. Kayf boʻlib qolgach, menga qiziq bir gapni aytib berdi. Uni senga shu yerda aytaveraymi yoki chodirga kirganingdan keyinmi? Ochigʻini aytganda, shu qorongʻida bayroqni tikib poylab oʻtirishning hech keragi yoʻq. Uni oʻn gaz naridan ham koʻrib boʻlmayapti-yu, Ammuriyyadan turib qanday koʻrinsin?

— Gaplaring toʻgʻri, — dedi Zirgʻom, — bayroqni Hammad kechasi koʻradi, degan fikrda emasman. Lekin uni kun botayotgan paytida koʻrgan boʻlsa-yu, bir ilojini qilib, kelib topib olsa, yoki ertaga tongotar vaqtida koʻrib, izlab kelib seni topsa, degan xayol bilan «uni osib qoʻyish kerak», deyapman. Qani, anovi quldan eshitgan gapingni aytib berchi.

Vardon tepadan bir necha gaz nariroqda yotgan katta bir xarsang tomonga yurdi. Ikkalasi tosh ustiga oʻtirishgandan keyin Vardon hikoyasini boshladi:

— U qulning aytishicha, xoʻjayini Horis hamma qoʻmondonlarga elchi boʻlib borib, ulardan Abbos uchun bayʼat olishga til biriktirgan emish. Qoʻmondonlarning baʼzisi Afshinning qoʻli ostida, baʼzisi Ashnos qoʻlida va qay birlari esa Muʼtasimning askari ichida. Shunday boʻlgach, Horis uchchala lashkargohni aylanib chiqqan. Qoʻmondonlar, undan tashqari, Muʼtasimning xos kishilaridan bir necha odam u orqali Abbosga bayʼat qilishgan emish. Yana Horis bayʼat qilgan qoʻmondonlarga:

— Biz shu hodisani eʼlon qilganimizdan keyin har qaysingiz oʻz bosh qoʻmondoningizni oʻldirishingiz kerak. Masalan, Muʼtasimning xoslari Muʼtasimni, Afshinning xoslari Afshinni va Ashnosning xoslari Ashnosni oʻldirsiz, — degan emish.

Vardonning gapini tinglab, lol qolib oʻtirgan Zirgʻom:

— Obbo, yuzi qora-ey. Subutsiz, badbaxt xotin-ey, — deb qoʻydi.

Vardon soʻzini davom ettirdi.

— Meningcha, Abbos ularning hammasidan aqlliroqqa oʻxshaydi. Qulning gapiga qaraganda, u Ammuriyyani fath qilish ishini tagʻin qoʻldan boy berib qoʻymaylik, deb bu yomon niyatni amalga oshirishga qarshi chiqqan emish. Bu gaplarni senga bugun aytishdan maqsadim shuki,

ertaga xalifa oldiga borganingda, istasang uni ham xabardor qilarsan.

— Yoʻq, Vardon, bu ishni xalifa bilmasliklari kerak. Bilib qolsalar, biz musulmonlar orasida fitna chiqargan boʻlamiz. Ular bu shum niyatning ijrosini keyinga siltashgani uchun, yashirib turaylik. Xalifaning muborak hayotlarini omon saqlash uchun atroflarida parvona boʻlib tursak kifoya.

Vardon Zirgʻomning fidoiligiga qoyil qolib:

— Ofarin senga, qahramon! Bu fikring juda toʻgʻri, — dedi.

Zirgʻom unga:

— Lekin bu qulni shu yerda qoldirib xato qilgansan: U hushiga kelib, bu yerni tanib qoʻysa, seni chaqishi mumkin. Bu joyni bilmagani durust. Yaxshisi, u hozir uyqu va kayfda ekan, boshqa joyga eltib qoʻy. Qaytib kelguningcha men shu yerda tura turaman, — dedi.

Vardon: — Maʼqul, — dedi-da, irgʻib turib, uni uygʻota boshladi. Lekin u hamon oʻziga kelavermagandan goh turgʻizib, goh yetaklab, goh sudrab, oʻzining chodiridan Abbosning chodiri yaqiniga olib borib tashladi-da, qaytib keldi. Vaqt yarim kecha boʻlib, lashkargohdagilarning hammasi uxlagandi.

Zirgʻom unga:

— Men oʻz chodirimga boraman, sen tong otguncha shu yerda boʻl, — dedi.

Vardon:

— Bosh ustiga, xoʻp, jonim bilan, — deb javob qildi.

Zirgʻom xayolga choʻmgancha oʻz chodiri tomon yoʻl oldi. U chodirga yetmasdanoq qoʻrgʻon yaqinida gʻovur-gʻuvur ovoz eshitdi. Qarasa, lashkargoh soqchilaridan bir toʻdasi bir kishini boʻynidan boʻgʻib, haydab kelishyapti. U kishi esa: «Meni Sohibga olib boringlar», deb baqirardi.

Uning tovushini eshitib, Zirgʻom bezovta boʻlib qoldi, chunki u Hammodning tovushi edi.

Zirgʻom chodiriga yugurib kirdi-da, ularning yetib kelishini kutib turdi. Bir ozdan keyin ulardan bittasi Zirgʻomning oldiga kirib:

— Biz bir aygʻoqchini ushladik, u shahar tomondan lashkargohga kirgan. Men Sohibning oldiga kelayotgandim deydi, — dedi.

Zirgʻom:

— Qani, uni bu yoqqa olib kiringlar-chi, — dedi.

U kirdi. Zirgʻom sinchiklab qarab, Hammodning oʻzi ekanini aniqladi-da: «Qoldirib ketaveringlar», — deb soqchilarni joʻnatib yubordi. Ular ketgandan keyin Hammod bilan salomlashib, hol-ahvol soʻradi va yoniga oʻtqazib, undan Jahon toʻgʻrisida savol qildi.

— Jahon hali ham pop Notis yonida turipti, — dedi Hammod.

— Bizning xabarimizni unga yetkazganing yoʻqmi?

— Yoʻq, hech shunga muvaffaq boʻla olmadim. Kecha sizlarning askarlaringizni koʻrib, bayroqlarga qattiq tikilib qaradim, lekin qoʻsh bayroqni faqat shu kechagina koʻrdim. Bu yerga chiqib kelishning ilojini topa olmay, hozirgina bir amallab chiqqandim, adashib qoldim. Soqchilar qoʻliga tushganimdan keyin: «Meni Sohibning oldiga olib boringlar», — deb talab qildim. Mana, huzuringdaman.

Zirgʻom:

—Xush kelding, demak, Jahon hamon Notis qasrida ekan-da.

— Ha, Haylona ham u bilan birga. Pop ikkalasiga qattiq hirs qoʻygan. Xafa boʻlma, yaqin orada sevgilingga muyassar boʻlasan.
— Qanday qilib? Qoʻrgʻonlarning istehkomi qattiqqa oʻxshayapti-ku, qamal ancha vaqtga choʻzilsa kerak.
— Xudo xohlasa, buni oʻzim qisqartaman.
— U yoqqa osonroq kiradigan yoʻlni bilasanmi?
— Fathni yengillashtiradigan yoʻlni bilaman, hozir senga uni koʻrsatib qoʻyaymi?
— Men ertaga barvaqt xalifaning oldiga boraman. Dushman toʻgʻrisida maʼlumotga ega ekaningdan uni xabardor qilaman. Shu gapni xalifa sendan rozi boʻlishiga vosita qilamiz-da, oʻtmishdagi ishlaringdan kechib yuboradi,— dedi.

Hammod bu maslahatga rozi boʻldi.

Ertalab Zirgʻom bilan Hammod xalifaning chodiri tomon yoʻl olishdi. Zirgʻom Hammodni tashqarida qoldirib, ruxsat soʻrab xalifa oldiga kirdi. Xalifa uni yaxshi qarshi olib, yoniga oʻtqazdi. Ammo Zirgʻom uning qovogʻi osilganini koʻrib tashvish ichida indamay turgan edi, xalifa:

— Nima uchun chaqirganimni bilasanmi? — deb soʻradi.

Zirgʻom:

— Menda karomat yoʻq, taqsir, bir narsani oldindan bila olmayman, — dedi.

Muʼtasim bir xoʻrsinib qoʻydi-da: «Men Somurroda qozi Ahmadni oʻzimga mahram bilib, unga sirlarimni aytar edim. Halol va pokdilligingni bilganim uchun hozir sening maslahatingga tayanishim kerak, deb oʻylayman», — dedi.

— Men janoblarining ixlosmand qullariman.

— Afshin ustida ishtibohdaman deb, aytganim esingda bormi?

— Ha, esimda, janob xalifa.

— Men ilgari uning tamagirligini koʻrib hayron boʻlib yurardim, lekin hozir bu lashkargohda qilayotgan yashirin fitnalarini koʻrib, avvalgi ishlari buning oldida holva ekan, deb qoʻydim. Uning qilayotgan ishlaridan hech xabaring boʻldimi?

Zirgʻom tushunib turgan boʻlsa ham, oʻzini goʻllikka solib:

— Janoblarining maqsadlarini tushunmadim, — dedi.

— Eshitishimcha, baʼzilar akamning oʻgʻli Abbosga bayʼat qilishga va meni oʻldirishga qaror qilishgan emish, — dedi gʻazabdan koʻzlari oʻtdek yonib.

Xalifaga tasalli bermoq uchun Zirgʻom:

— Bunday gaplarning boʻlishini aqlan ehtimol tutsam ham, boʻlganini bilganim yoʻq, chunki oʻtmish xalifalar davridan buyon xalifalik tamagirlarning koʻz tikkan yerlari boʻlib kelgan. Farazan, baʼzi kishilar shu fikrga kelgan boʻlsa ham, lekin qoʻllaridan hech narsa kelmaydi, kutgan natijalariga erisha olmaydilar. Atrofimizdagi dushmanlar ustidan gʻalaba qilish uchun hozir hammamiz bir yoqadan bosh chiqarmogʻimiz kerak. Men janoblarining fikrlariga bir qoʻshimcha kiritsam, ajab emas, shu bilan koʻngillari taskin topsa, — dedi.

— Qani, ayt-chi, nima gap topib kelding? — dedi.

— Men janoblariga shu oqshom Ammuriyyaning oʻzidan kelgan bir odamni boshlab keldim, u kishi shaharning hamma kirish-chiqish joylaridan xabardor. Uni huzuringizga keltiraymi?

— Ha, mayli, kirsin!

Zirgʻom irgʻib turib Hammodni chaqirdi. Hammod kirib tik turgancha, xalifaga salom berdi. Xalifa uni koʻrishi bilan tanidi-da, qovogʻini soldi-yu, lekin «oʻtir», deb joy koʻrsatdi. U choʻnqayib oʻtirdi. Muʼtasim Zirgʻomga qarab:

— Buni men arab bolasi Hammodga oʻxshatayman, oʻsha emasmi? — dedi.

— Ha, xuddi shunday, oʻzlarining qulvachchalari. Ilgari bundan xatolik oʻtgan, lekin oʻzlarining afv-karamlari ulugʻ, bu oʻshandan umidvor.
— Nima vajdan bizga keldi ekan?

Hammod:

— Shu shaharga kirish peshanamda bor ekan, bundan bir necha hafta ilgari kirdim, uning istehkomlari bilan tanishdim. Kecha janoblarining askarlarini koʻrdimu, harakat qilib qochdim va shu yerga keldim, — dedi.
— Bizga qanday xizmat koʻrsatish qoʻlingdan keladi?
— Janoblariga shaharning shikastlarini koʻrsataman, uni bilgandan keyin fath qilishlari oson boʻladi. Bu shaharning mustahkam qoʻrgʻoni bor. Bir vaqtda sel kelib, bir qismini yuvib ketgan. Podsho uni qaytadan bino qilishni buyurib, omiliga xat yozgan, lekin omil sustkashlik qilib, vaqtini oʻtkazib yuborgan. Podshoning Qustantiniyadan^[7] chiqqanini eshitgan omil uning Ammuriyyaga kelib, bu vayrona qoʻrgʻonni koʻrib qolishdan hurkib, uni nari-beri ishlatib qoʻya qolgan, yaʼni yuzini tosh bilan ishlaganu, lekin teshik rahnlarni esa yogʻoch bilan toʻsib qoʻygan. Agar istasalar, uni shu yerdan turib koʻrsata olaman, — dedi.

Xalifa oʻrnidan turib:

— Qani, menga uni koʻrsat-chi, — dedi.

Hammod olisdan uni xalifaga koʻrsatdi. Xalifa uni koʻrgandan keyin Hammodga tashakkur aytdi va: — Gaping toʻgʻri chiqsa yaxshigina mukofot olasan, — dedi.

Zirgʻom: — Gapining rostligiga men kafilman. Mukofotni darhol berishga buyursalar mumkin boʻlarmikin, — dedi.

— Xoʻp, sen tufayli uni tezlataylik, nima mukofot bersak boʻlarkin?

— U mol talab qilmaydi, faqat ruxsat bersangiz, choʻringiz Yoqutani oʻziga xotin qilib olsa.

Xalifa:

— Yoqutani — xotiningnimi? — deb hang-mang boʻlib qoldi.

Zirgʻom ozgina jim turdi-da:

— Ha, menga xotin boʻlsin, deb janoblari buyurgan Yoqutani. U mana shu oʻrtogʻimning sevgilisi boʻlgani uchun janoblarining saxovatpeshaliklariga suyanib, uni xotin qilmaganman. Uni omonat tariqasida uyimda saqlab keldim. Agar janoblari bizni boshimizdan oyogʻimizgacha inʼomlari bilan koʻmmoqchi boʻlsalar, bu urushdan sogʻ-salomat qaytib borganimizdan keyin gunohimizni kechib, Yoqutaning Hammodga tanmahram boʻlishiga ijozat bersalar, — dedi.

Xalifa Zirgʻomning vijdoniga, xulq-odobiga qoyil qolib, jilmaydi-da:

— Ikkalangizning gunohlaringdan kechdim, ayni vaqtda Hammod mening imtiyozli kishilarimdan biri boʻlishini istayman, koʻp inʼomlar beraman, — dedi.

Ikkalasi uning marhamatiga tashakkur aytishdi. Keyin Muʼtasim: «Qani, ishga oʻtaylik», dedi-da, oʻz chodirini buzilgan qoʻrgʻon oldiga koʻchirilib, oldiga manjaniqlar oʻrnatishni va qoʻrgʻonning qolgan qismini ham vayron qilishni buyurdi. Rumliklar qoʻrgʻon oʻrniga bir-biriga zich qilib xodalar taxlashdi. Manjaniq u xodalarni ham sindiravergach, rumliklar uning ustiga barzax oʻrnatishdi. Yana manjaniqlardan toshlar otilavergach, qoʻrgʻon yorildi. Keyin Muʼtasim qamal qilishni kuchaytirdi.

Rumliklar qoʻrgʻon atrofida oʻtib boʻlmaydigan bir xandaq kovlashgandi. Agar oʻsha xandaq boʻlmaganda, shahar ilbatta olingan boʻlardi.

Zirgʻom xalifaga oʻsha xandaqning ichiga tuproq toʻldirilgan qoʻy terilari bilan yopishni

maslahat berdi. Xalifa shu maslahat boʻyicha ish koʻrdi hamda teri ustidan qoʻrgʻon tomonga yumalatish uchun har birining ichiga oʻntadan odam sigʻadigan katta dabboblar qildirib, bittasini yumalatib koʻrishdi. U dabboblar xandaqning yarmiga borganda oʻsha terilarga ilindi. Xandaq ichidagi kishilar arang undan qochib qutuldi. U yana bir qancha narvon va manjaniqlar ishlatdi.

Zirgʻom Jahonga tezroq erishish uchun hujumni boshlashga ruxsat berishni xalifadan hadeb iltimos qilardi. Xalifa uni ayab, hujumga ruxsat bermadi, keyin u urush ochishni buyurdi. Birinchi boʻlib hujum qilgan Ashnos boʻldi. Maʼraka maydoni tang boʻlgani uchun urush qilish qiyin boʻldi. Shuning uchun Muʼtasim qoʻrgʻon atrofidagi manjaniqlar bilan unga yordam berdi. U qoʻrgʻonning teshilgan yeri ustiga manjaniqlarni toʻplatdi. Ikkinchi kuni Muʼtasim Afshinga oʻz odamlari bilan hujumga oʻtishni buyurdi. Uchinchi kuni esa Muʼtasimning oʻzi qoʻl ostidagi lashkari, jumladan, magʻribliklar, turklar bilan birga hujumga kirdi. Muʼtasimning qoʻl ostida boʻlgan Zirgʻom shu qadar abjirlik va matonat koʻrsatdiki, unga har qanday qahramon ham havas qilsa arzirdi. Hammodning ishidan xabardor boʻlgan Vardon ham Zirgʻom yonida edi. Zirgʻomning fikr-xayoli pop Notis qasri tomon yoʻllanishda.

Jang qattiq qizib, kechasigacha davom etdi. Poplar ilgari qoʻrgʻon minoralarini boʻlashib olishgandi. Keyin ular orasida janjal chiqib qoldi, baʼzilar ertalab kelib, boshqalarining ziddiga yurish uchun qurollarini tashlab, Muʼtasimning kishilari oldiga tushib, shaharga kelishdi. Rumliklar magʻlub boʻlib, shaharga musulmonlar fotihlar sifatida kirishdi va unda talash, oʻldirish va qurollarni olish bilan mashgʻul boʻlishdi.

* * *

Zirgʻom oʻz sevgilisini qidirib, toʻgʻri popning qasri tomon yoʻl oldi. Shahar koʻchalari talon-toroj qilish, asir olish uchun kirgan musulmonlar bilan liq toʻlgani uchun Vardon bilan Hammod ham qasrga koʻp aziyat chekib, arang yetib bordi. Uch ogʻayni qasrga kirsam, uning eshiklari lang ochiq, ichida na mol-mulk, na xotinlar qolgan. Ular Jahon bilan Haylonani izlab, qasrning hamma uylarini aylanib chiqishdi. Ulardan darak topolmagach, Zirgʻom Hammodning aytgan gaplariga shubhalanib qoldi. Hammod esa uning shubhalanganligini sezib aytgan gapining toʻgʻriligiga ont ichdi va:

— Menimcha, askarlardan baʼzilar qasrga kirib, uni talagan va odamlarini olib ketgan boʻlsa kerak, — dedi.

Zirgʻom bilan Vardon xafa boʻlib oʻrnidan turishdi. Vardon:

— Maʼraka tugagandan soʻng ularni asirlar orasidan axtaramiz, — dedi.

Musulmonlar gʻalabaga erishgach, xalifa urushni toʻxtatib, oʻljalarni shahar atrofiga toʻplashni buyurdi. Ular sotiladigan boʻlganidan xaridorlar koʻpaya boshladi. Sotishni tezlatish uchun har bir mol ustida uch marta: «Kim oshdi?» deyiladi-da, sotib yuborilaveradi. Asir-qullar koʻpligidan, ularni bir yoʻla beshta-beshta, oʻnta-oʻntadan sotishardi. Muʼtasim esa sotuvchilarni «tez boʻlinglar» deya oshiqtirardi. Xalifa shaharni vayron qilishga buyurgani uchun, askarlar uni vayron qilishdi, kuydirishdi.

Kishilar oldi-sotdi bilan band boʻlib turgan paytda Vardon asirlar orasini aylanib chiqdi. U na xotinidan va na Jahondan darak topmagach, yuragi siqildi va birgalikda maslahat qilishib olmoq uchun Zirgʻomning oldiga qaytib kelmoqchi boʻldi. Yoʻlda u Afshinning lashkargohidan oʻta turib, oʻljalar orasida Jahonning qashqa otiga koʻzi tushdi. Ot yonida turgan Somonni koʻrib, u muqarrar Jahonning oti ekanligiga ishonch hosil qildi. Uni yomon koʻrgani uchun qattiq gʻazablendi-yu, lekin Zirgʻomni rioya qilib, unga bir shikast yetkazishdan oʻzini tiydi, chunki Zirgʻomning xohishi shu edi. Shundan keyin u koʻrgan voqeasini yugurib borib Zirgʻomga aytdi. Zirgʻom kelib Jahonning qashqa otini koʻrdi, lekin Somon allaqachon ot oldidan ketib qolgandi. Otga qarab, uning peshanasidagi sher suratini koʻrdi-yu, u Jahonning oti ekaniga Zirgʻomda

shak-shubha qolmadi. Jahon bilan Haylona Afshin olgan asirlar ichida ekan, degan fikr koʻngliga keldi. Darhol kirib, Jahon bilan Haylonani talab qilmoqchi boʻldi, lekin askarlar orasida nizo chiqib ketishidan qoʻrqib, bu raʼyidan qaytdi, chunki u askarlarning ittifoq boʻlishini istardi. Keyin u oʻzicha, Jahon bilan Haylonani qutkazish uchun xalifani oʻrtaga qoʻyishga qaror qildi.

Shunday keyin Zirgʻom xalifani qidirdi. Uning umumiy qabulxonada oʻtirganini, gʻalaba bilan muborakbod qilish uchun oldiga qoʻmondon va aʼyonlar keti uzilmay kirib turishganini eshitdi. Xalifaning boʻshashini kutib oʻtirib, kunni allamahol qildi. Axiri odamlar tovsalgandan keyin ruxsat soʻrab, sekin yoniga kirdi. Xalifa uni yaxshi qabul qilib, oʻz yoniga oʻtqazdi, unga xushchaqchqlik bilan muomala qildi. Zirgʻom ham uni tabriklab, haqqiga duo qilgan boʻldi. Zirgʻomning yuzida gʻam koʻlankasini, tutoqish alomatlarini koʻrgan xalifa:
— Senga nima boʻldi? Xafa koʻrinasan? — dedi.

Zirgʻom:

— Oʻz xojasi oldida quldan aslo xafalik zohir boʻlmaydi. Xafa emasman, lekin bir oz bezovtaroqman, — dedi javob qildi.

— Nima uchun hayajonlanding, Sohibim?

— Afshinning zulm-taaddisi meni hayajonga soldi.

— Uning taaddisi nimadan iborat? Sen donosan, birovlar bilan «san-manga» bormasliging menga maʼlum.

— Men u bilan na martaba, na oʻlja talashmayman. Men oshiq boʻlgan qiz falakning gardishi bilan Ammuriyya-ga kelib qolgan ekan, Afshin mening sevgimdan voqif boʻla turib, asir tushirib, oʻziniki qilib olibdi.

Muʼtasim hayron boʻldi: «Qanday qilib Ammuriyyada buning maʼshuqasi boʻladi?» deb oʻyladi-da, unga qarab: «Ochiqroq gapir, men tushuna olmadim», dedi.

Zirgʻom gap boshladi:

— Janob oliylari, xudo baxtu davlatlarini bundan ham ziyoda qilsin, Somurroda kaminaga Yoqutani tanmahramlikka taqdim etgan edilar. Men kecha oʻzlariga aytganimdek, buyruqlariga xilof ish qilgandim. Xilof ish qilganimning boisini oʻsha vaqtda oʻzimdan soʻramadilar. Uning boisi choʻrilar olib kelish uchun meni Fargʻonaga yuborgan vaqtingizda u yerda bir qizga oshiq boʻlib qolgandim va u bilan ikkimiz umr yoʻldoshi boʻlishga ahd qilgan edik. Baxtga qarshi shu payt qizning otasi vafot etib qoldi. Fargʻonadan qaytib kelishim toʻgʻrisida oʻzlarining farmoni oliylari boʻlib, toʻy masalasini keyinga qoldirib, Somurroga qaytib kelgandim. Shundan keyin koʻp hodisalar yuz berib, oxiri bu qiz taqdirning taqozosi bilan Ammuriyyaga kelib qoladi. Qiz Ammuriyya popi Notisning qasrida qamalib yotgan ekan.

Ammuriyyani fath qilgan vaqtimizda men qizni qasrdan axtarib topa olmadim. Surishtirsam, u Afshinning qoʻliga tushib qolibdi. Unga borib, qizni talab qilmoqchi boʻldim, lekin ittifoq boʻlishimiz juda zarur boʻlib turgan bir paytda askarlar orasida nizo chiqarmay deb, maslahatlarini olish uchun hozir oʻzlariga arz qilgani keldim.

Muʼtasim bir lahza boshini yerga solib turdi-da:

— Bu oson hal boʻladigan ish. Afshin sening maʼshuqangni oʻzida ushlab turmaydi, asir olingan ayollar behisob, arziyas pulga sotib ham yuborilyapti-ku, — dedi-da, chapak chalib tashqaridagi gʻulomlaridan birini chaqirdi-da, Afshinni chaqirib kelishni buyurdi.

Bir ozdan keyin Afshin kirib, xalifaga salom berdi, Yonida oʻtirgan Zirgʻomni koʻrib, nima uchun chaqirilganini sezdi-yu, bilmaslikka olib jim turdi. Xalifa unga qarab: «Sohibga aloqador bir ish ustida sizni chaqirdim. Uning men uchun qadrli bir kishi ekanini oʻzingiz yaxshi bilasiz», — dedi.

Afshin tabassum qilib:

— Sohib men uchun ham muhtaram, buni oʻzi ham yaxshi biladi, — dedi.

— Sizning ixtiyoringizga tushgan asiralar orasida bir qiz bor ekan, Sohib sizdan oʻshani soʻrayapti.

— Asiralar toʻlib yotibdi, arzimaydigan pulga sotilib ham ketyapti, agar u mendan beshtasini soʻrasa, oʻntasini berishga tayyorman.

Zirgʻom Afshinning chalgʻitayotganini tushunib:

— Oʻzingiz yaxshi biladigan bir qiz menga kerak, — dedi.

— U kim ekan?

— Hokimning qizi Jahonni aytmoqchiman.

Afshin hayron boʻlgan boʻldi:

— U ham asiralar ichida ekanmi?

— Oʻshalarning ichida boʻlsa kerak, deb oʻylayman, u bilan birga Haylona degan rumlik yana bir ayol ham bor.

Afshin xalifaga qarab:

— Mabodo asiralar orasida Jahon boʻlsa, uni Zirgʻomga topshirish zahmatidan meni qutqarsinlar, uzr, — dedi.

— Sohib uni maʼshuqam deb daʼvo qilyapti, u toʻgʻri soʻz odam, toʻgʻri gapiradi.

— Mayli, lekin bu qiz men uchun oʻz qizim oʻrnida, otasi meni unga vasiy qilib tayinlab ketgan. Sohib buni inkor qilmasa kerak, deb oʻylayman.

Muʼtasim Zirhomga qaradi: uning rangi oʻchib, chehrasida gʻazab alomatlari ochiq-oydin sezilib turardi. Muʼtasimning oʻziga qaraganini payqagan Zirgʻom jahlini tiydi-da, «Hokim bu kishini vasiy qilganidan xabarim bor, lekin qiz bilan gapni bir yerga qoʻyganimiz vasiyatnoma yozilishidan burun boʻlgan», — dedi.

Afshin:

— Bu gap toʻgʻri boʻlsa, vasiyat qiluvchi uni oʻz vasiyatida aytib ketgan boʻlardi.

Vasiyatnomada bu gap yoʻq. Men qizni hech kimga unashtirilmagan deb hisoblayman. Otasining vasiyatiga muvofiq; mening ruxsatimsiz uni birovga unashtirish durust emas, — dedi-da, fikrini bilmoqchi boʻlgandek xalifaga qarab qoʻydi.

Muʼtasim hayron boʻlib qoldi, chunki Zirgʻomning oʻz xohishiga erishuvini istardi. Shu bilan birga, askarlar ichida gʻavgʻo koʻtarilishini ham istamasdi. U Afshinga qarab:

— Faraz etaylik, qizning otasi unashtirilganini bilmagan yoki unga iqrar boʻlmagan boʻlsin, hozir u sizning otaligʻingizda ekan, biz bevosita siz orqali unga sovchi boʻlyapmiz.

Afshin mot boʻldi, nima deyishini bilmay, boshi berk koʻchaga kirib qoldi. «Qizni Zirgʻomga bermayman», deb xalifani oʻzidan ranjitsinmi yoki xoʻp desinu, qarab turib undan ajralib qolaversinmi? U ozgina oʻylab turdi-da, dedi: «Janob oliylarining buyruqlari muqarrar bajariladi, lekin xudo xohlasa shu ish Somurroga qaytib borganimizdan keyin boʻlsin».

Muʼtasim: «Bu toʻgʻri maslahat», degandek Zirgʻomga qarab qoʻydi.

Afshin ishni atayin keyinga siltayotganini va tilining uchidagina gapirayotganini sezgan Zirhom qatʼiy qilib:

— Afshin amiralmoʻmininning talablarini qabul qilgan boʻlsa, nikohni shu yerning oʻzida qildirsin, — dedi.

Afshin boʻysungandek tabassum qildi va: «Xalifa buyruq qilsalar bosh ustiga, hech qanday gap-

soʻz boʻlishi mumkin emas, lekin asiralar hozir qayerdaligini bilmayman, fikrimcha, ular Somurroga joʻnatilgan boʻlsa kerak», dedi. Zirgʻom Jahonning otini shu yerda — lashkargohda koʻrgani uchun oʻzini ham shu yerda deb bilardi. U:

— Agar qiz bu yerda boʻlmasa, Somurroga borgunimizcha nikohni toʻxtatib turishga roziman, hozir borib, uning bor-yoʻqligini tekshirib, basharti, bor boʻlsa, shu yerga olib kelish uchun xalifam oʻz kishilarini yuborsalar, deb iltimos qilardim, — dedi.

Xalifa gʻulomini chaqirdi va: «Afshinning lashkargohiga borib, Jahon degan asira qizni topib, bu yerga olib kel», — deb buyurdi.

Zirgʻom gʻulumni toʻxtatib:

— Uning oti Gulnor, bu mamlakatda uni shunday deb atashadi, — dedi.

Gʻulom chiqib ketdi. Zirgʻom esa choʻgʻ ustida turgandek besaranjom: uzoq vaqtdan buyon koʻrmagan sevgilisini koʻrishga oshiqib, yuragi qinidan chiqib ketay dedi. Meni oʻlgan deb hisoblab yurgan Jahon toʻsatdan menga koʻzi tushsa, juda hayron boʻlib qolsa kerak», degan fikr koʻngliga keldi. Shu yoʻsinda kechgan har bir lahza uning xayolida soatlarga aylanib ketdi. Keyin xalifa yuborgan gʻulom: «Asir tushgan ayollar shu bugun ertalab Somurroga yuborilgan ekan», degan gapni topib keldi.

Bu xabar Zirgʻomning boshiga chaqmoqdek urilgan boʻlsa ham, sukut etdi-yu, lekin: «Jahonning sinchiklab axtarishni, basharti u lashkargohda boʻlsa, majburan olib kelishni Vardonga aytaman», deb koʻngliga tugib qoʻydi.

Xalifa Zirgʻom bilan Afshinning ketaverishiga ruxsat bergandan keyin Zirgʻom chiqib, Vardonni koʻrish uchun toʻgʻri oʻz chodiriga bordi. Uni topolmagach, kishilardan soʻradi. Uni ertalabdan beri koʻrmaganliklarini, qayerga ketganini ham bilmasliklarini aytishdi. Uni chodiriga borib surishtirmoq uchun oʻzi chiqdi, u yerda ham yoʻq. Hammodni ham koʻra olmadi. Ikkalasi bir yerda boʻlsa kerak, deb umid bogʻlagan edi, afsuski, ikkalasi ham yoʻq. Zirgʻom tashvishlandi. Vardonni koʻrishi juda ham zarur edi. «Jahonning otini erta bilan turgan joyiga borib aniqlab kelaman», deb yolgʻiz oʻzi chiqdi. Uni ham topa olmadi. Shundan keyin u, «Afshin toʻgʻri aytgan ekan, u xalifaga yolgʻon gapirishga jurʻat etmasa kerak», degan xulosaga keldi-da, chodiriga qaytdi va koʻnglidagi niyatini hech kimga aytmadi.

Afshinning Sud Qilinishi

Afshin asir olingan ayollarni oʻsha kuni ertalab lashkargohdan olib ketishga buyruq bergandi. Bu ish Somonning maslahati bilan boʻlgandi. Jahon popning qasrida ekanini unga koʻrsatgan, asir qilib olishga maslahat bergan ham oʻsha Somon edi. Somon Bazzda boʻlgan vaqtdan boshlab Jahonning har bir qadamini kuzatardi. Uning Rum mamlakatiga chiqqani, Ammuriyyaga borib tushgani ham Somonga maʼlum edi. Bu ishlarni u otasining vasiyatini oʻzgartirish toʻgʻrisida Afshindan olgan vaʼdasiga erishmoq uchun qilgandi.

Ammuriyya fath qilingandan keyin, u singlisi oldiga borib, unga yordam koʻrsatish uchun kelgandek qilib koʻrsatdi. «Afshin ham faqat seni qutqazish uchun bu hujumni uyushtirdi» deb, ungi xotin boʻlishni maslahat, beraverdi. Ammo Jahon uning maslahatlariga unamasdi. Shuning uchun Zirgʻom pop qasriga yetib kelmasidan oldinoq Afshinning odamlari Jahonni va Haylonani otga mindirib, uning lashkargohiga olib ketishdi. Haylona Jahon uchun katta suyanchiq. Ular bir-birini sevishtgan, ayrilmas doʻst, dugona boʻlib olishgandi. Ikkalasi ham oʻzini bewatan, gʻarib deb hisob qilardi. Ular Afshinning lashkargohiga kelishgandan keyin, asirdek boʻlib qolishgani jahonga juda ogʻir tuyuldi. Muʼtasimga yoʻliqib, oʻzini Afshin changalidan qutqazishini iltimos

qilmoqchi boʻldi, lekin akasi sabr qilishni tavsiya etdi va: «Seni oʻzim Somurroga olib boraman, u yerga borgandan keyin istagan ishingni qilaverasan», deb uqtirdi. Somon Somurroni tilga olishi bilan Jahon Zirgʻomini esladi, chunki uning barhayot ekanidan umidvor edi. «Juda boʻlmasa, uning onasi tirik boʻlsa, oʻgʻli haqidagi gaplarni surishtirib bilib olarman», degan umidda» «Mayli, Somurroga bora qolay, lekin Haylona ham men bilan birga boʻlishi shart», — dedi.

Somon bu shartni qabul qildi. Somonning maqsadi Zirgʻomga bildirmasdan Jahonni olib qochish edi. U tong saharda Jahonni izlab yurgan Vardonni koʻrib, Afshinning oldiga yugurdi va unga «tezda ayollarning ikkalasini toʻppa-toʻgʻri Ushrusanaga yuborib, u yerda saqlab turish kerak», degan maslahatni berdi. Afshinga Somonning maslahati maʼqul tushdi. Shundan keyin Somon yuk ortadigan ulovlarni va yoʻlda ularni qoʻriqlab boradigan soqchilarni shoshilinch ravishda tayyorladi-da, koʻzni shamgʻalat qilib yoʻlga tushdi. Jahonni topib kelish uchun xalifa yuborgan gʻulom lashkargohga kelganda, ular bu yerdan chiqib ketganiga bir necha soat boʻlgandi.

Zirgʻom esa Vardon bilan Hammodning bedarak yoʻq boʻlib ketganidan tashvishlanib, nima qilishini bilmay, hayron boʻlib qoldi. Ular bir falokatga uchragan boʻlmasin, deb qoʻrqdi: «Afshin ularni bir baloga yoʻliqtirgan boʻlsa-ya», — degan xayolga ham bordi.

Askarlar oʻlja va asirlarni sotish bilan Ammuriyyada bir necha kunni oʻtkazishdi. Mollar koʻp boʻlgani uchun yahudiy savdogarlari undan koʻp foyda topishdi. Undan keyin askarlar shaharni vayron qilish, qoʻporish bilan yana bir necha kun qolib ketishdi. Shaharliklardan koʻp odam qirib tashlandi. Pop Notis esa oʻzidan-oʻzi ularga taslim boʻldi.

Hamma ishlar saranjom topgandan keyin Muʼtasim Somurroga qaytishga farmon berdi. Zirgʻom esa benihoya tashvishda. U oʻz sevgilisini Somurroda uchratish niyatida u yerga qaytayotganlar bilan birga yoʻlga tushdi.

Yoʻlda Zirgʻom qarshi tomondan kelayotgan otliq kishilarga koʻzi tushdi Ularni koʻrishi bilan oq yuragi hovliqib ketdi, chunki otlar orasidagi bittasi Vardonning oti ekanini payqadi. Oʻsha yoʻlovchilarga yetib olish uchun otiga qamchi bosdi. Ularga yaqinlashganda ikki kishini — Vardon bilan Hammodni tanib: «Vardon!» deb baqirdi. — Labbay! — dedi Vardon, uning ovozi shodlik va zafar ohangi yangrardi.

Zirgʻom:

— Qayerda edinglar? Men sizlardan juda tashvishlandim, — dedi.

Vardon:

— Somurroga borib kelyapmiz.

Zirgʻom:

— Nima uchun bordinglar u yerga?

— Ikki kelinni u yerga olib borib, tashlab kelyapmiz.

— Qaysi kelinlarni aytyapsan?

— Jahon bilan Haylonani.

— Qanday qilib? Gapir, tezroq gapira qolsang-chi!

— Qarasam, sen Afshinga yalinadigan koʻrinding. U bilan gaplashadigan boʻlsang ham, xalifa oldida gaplashasan. U esa senga chap bermoqchi: Jahon bilan Haylonani qayergadir olib qochmoqchi. Shu ishdan gʻaflatda qolgudek boʻlsak, ularni qidirib topishga umr kifoya qilmasdi. Senga bildirmasdan bir kuch ishlatish kerak degan fikr keldi koʻnglimga. Chunki senga bildirsam, «askarlar orasida gʻavgʻo chiqmasin», deb turib olasan. Jahon bilan Haylonani olib qochishni Afshinga Somon maslahat berganini ham bilgandim. Shuning uchun Somonni ham qoʻshib, qizlarning ikkalasini zoʻrluk bilan olib ketishga Hammod bilan soʻz biriktirdik va shu

ishni bajardik. Mena ikki kelinni Somurroga olib borib, Sohibning uyiga joyladik. Somonni esa sen yetib borguningcha, qamoqxonaga qamatib keldik.

Zirgʻom bir tomondan sevinsa ham unga:

— Afshin bilan kelishgan vaʼdamizda tursak yaxshi boʻlmasmidi? U xalifa oldida Somurroga yetib borgan zamonamiz toʻy qilib yuboramiz, deb menga vaʼda bergan edi,— dedi.

Vardon:

— Afshin Jahonni Somurroga yuboraman, degan ga-pini chin deb ishonganmiding? — dedi-da, Hammodga qa-rab.

— Doʻstim, sen Yoqutani koʻrib sevingani boʻlsang kerak deb oʻylayman, lekin nimaga yana qaytib kelyapsan? — deb soʻradi.

— Sen bilan birga boʻlish va xizmatimni toʻliq ado etish niyatida qaytib kelyapman.

Askarlar qoʻshlama tarzida yoʻlda bormoqda. Zirgʻom esa Muʼtasim yonida, uning qoʻshilmasida bormoqda. Kech kirgach, ular dam olish uchun mazgilga tushib, yuklarni ham tushirishdi. Vardon esa xalifaga qarshi uyushtirilayotgan yangi fitni xususida Zirgʻomga hikoya qilib berdi. Bu haqda uni ilgari ham ogohlantirgan edi. U «xalifaning hayoti xavf ostida, bundan albatta oʻzini xabardor qilib qoʻyish kerak», — dedi.

Hammod:

— Bu xabarni xalifaga men yetkazaman, lekin uning oldiga meni Zirgʻomning oʻzi hech kim yoʻq paytida olib borishi kerak, — dedi.

Zirgʻom:

— Qani yur, hozir boramiz, — dedi.

Vaqt xufton payti edi. Ular xalifaning chodiriga borib yetishdi-da, Zirgʻom kirishga ruxsat soʻradi. Ruxsatdan keyin Zirgʻom yonida Hammod bilan birga kirdi. Xalifa:

— Xoʻsh, keling, Sohib, — dedi.

Zirgʻom:

— Doʻstim Hammodda janob oliylariga maʼlum qilishi zarur boʻlgan maxfiy gaplar bor agar ruxsat bersalar, aytmoqchi, — dedi.

Xalifa Hamodga qaradi:

— Gapir, lekin yolgʻon aralashtirishdan ehtiyot boʻl!

Hammod sarkardalar xalifani oʻldirib, oʻrniga Abbosni oʻtqazish toʻgʻrisida kelishib olganini va suiqasd qilganlarning nomini, shu jumladan, Shoh bin Ismoil Xurosoniyni, Horis as-Samarqandiy, Ujayf bin Anbasa va boshqalarni aytib berdi. Muʼtasim bu ishga shitob bilan kirishib, gumonsiragan kishilarini chaqirtirdi, ularni turli vositalar bilan tergov qildi. Ular qilmishlariga iqror boʻlgandan keyin, hammasini oʻldirtirdiki, bu oʻldirtirish vositalarini batafsil bayon etishga hojat yoʻq. Ammo Abbosni Somurroga borguncha saqlab turdi va uni malʼun, deb atadi. Shundan keyin u Maʼmunning bolalarini tutib, uy-uyalarida umrbod qamoqqa hukm qildi. Vaqtida ogohlantirganliklari uchun Zirgʻom bilan Hammodni maqtab, ularga mukofotlar berdi.

Afshin Vardon bilan Hammodning qilgan ishlarini baʼzi odamlardan eshitdi, lekin Somurroga yetib borguncha sabr qilib, u yerga borgandan keyin ularni ham, Zirgʻomni ham oʻxshatib xalifaga chaqmoqchi boʻldi. Qofila Somurroga yaqinlashganda Zirgʻomning yuragi duk-duk ura boshladi, chunki uzoq hijrondan keyin Jahon bilan koʻrishadigan vaqt kelayotganini u bilardi.

* * *

Jahon Vardon bilan Hammodning qoʻliga oʻtgandan keyin, azaliy orzulari yana joʻsh urdi. Avvaliga ularning askarlari bilan hujum qilayotganini koʻrib, «yana qanday baloga duchor boʻlyapman», deb xudodan panoh tiladi va ulardan oʻzini mudofaa qilmoqchi boʻldi. Keyin birdan Vardonning tovushini eshitib qoldi. Oʻsha tovushni xotini Haylona ham eshitib qoldi-da, ikkalasi uning tomoniga burilishdi. Tirikligidan umid uzib qoʻygan Vardonning ovozi eshitgan Haylona qalbida paydo boʻlgan sevinch va hayajonni aslo soʻramang. Er-xotin bir-birlarini quchib, qadimiy va mangu muhabbat alomatlarini zohir etishardi. Shu payt Vardon Somonni ushlab, qoʻl-oyogʻini bogʻlab qoʻyishni oʻz sheriklariga topshirdi-da, Jahonning yoniga bordi. Jahon unga qarab:

— Rostdan Vardonning oʻzimisani? — deb soʻradi.

Vardon:

— Ha, menman, sayidam, salomatlik va diydor koʻrishish sizga muborak boʻlsin? — dedi.

Jahon toʻlqinlanib soʻradi:

— «Koʻrishish», Zirgʻomim, u qayerda?

Vardon:

— U sogʻ-salamat, bir necha kundan keyin keladi. Men sizning uning Somurrodagi hovlisiga eltib qoʻyaman, u yetib borguncha oʻsha yerda onasi yonida turasiz.

Jahon «bu tushimmi yo haqiqatmi» deb xayol surdi-da, Vardonning basharasiga yana bir tikilib qaradi va: «Zirgʻomim tirikmi?» dedi. Shu payt Jahon «Zirgʻom oʻlgan» deb xabar yetkazganlardan birinchisi boʻlmish Somonni esladi. Somon esa otning orqasiga oʻngarilib qoʻyilgan yotardi. Jahon unga qaradi. Vardon bilan gaplashib turgan Jahonga qarab Somon: «Menga rahm-shafqat qil», deyotgandek tuyuldi. Lekin Jahon yuzini teskari oʻgirdi-da, Vardon bilan apoq-chapoq boʻlib, shodu xurramlikdan uchib ketay deb turgan Haylonaga qarab: «Vardonni sen ilgari ham tanirmiding?» — deb soʻradi.

— Axir bu oʻz erim boʻladi-ku.

— Menga aytgan pop ering shumi?

— Ha, xuddi oʻzi. Uni menga yetkazgan Ollohga shukur. Oshiqingning qarorgohiga yetganingdan gʻoyat mamnunman, muborak boʻlsin, Jahon! — dedi.

Vardondan Jahon: «Zirgʻom qayerda?» — deb yana soʻradi.

— Hozir Ammuriyyada, Somurroga joʻnaydigan boʻlib turishibdi.

Shundan keyin ular ham. Somurro tomon yoʻl olishdi. Vardon oʻzida yoʻq xursand. Yoʻlda ular boshdan kechirgan mojarolarni bir-birlariga hikoya qilib borishardi. Vardon ham Zirgʻomning Muʼtasim oldida qozongan obroʻ-martabasini maqtadi, uning nomini xalifa Sohib deb oʻzgartirganini va buning sabablarini Jahonga tushuntirib berdi. Bundan tashqari, u Hammod bilan Yoquta voqealarini va Yoqut Jahonning xuddi oʻziga oʻxshashligini hikoya qildi.

Ular Somurroga yetgandan keyin Vardon darhol Somonni qamoqxonaga yubordi va uning boshligʻiga: «Bu aygʻoqchini qamab qoʻyishni Sohib buyurdi», deb taʼkidladi. Keyin u Jahon kelganini Oftobga xabar qildi. Jahon bilan Oftobning uchrashuvlaridagi holati kishi koʻz oʻngiga keltira olmaydi. Oftob Jahonni yonidan siljishga qoʻymay, bagʻriga tortib, quchoqlab oʻpard.

Yoquta ham Hammodni koʻrgach, sevinganidan terisiga sigʻmay ketdi. U Hammodning barhayotligidan xabardor edi, lekin Jahonni koʻrib ogʻzi ochilib qoldi. Yoquta bilan Jahonning bir-biridan ajratib boʻlmaydigan darajada oʻxshashligidan u koʻzguda oʻz aksini koʻrayotgandek his qildi. Jahon ham Yoqutani koʻrib hayratda qoldi.

Vardon Somurroda oʻz vazifasini tugatgandan keyin Ammuriyya tomon qaytishga otlandi.

Hammod ham u bilan birga yoʻlga chiqdi.

Somurroda xalifa saroyidagilarning hammasi Zirgʻomning yoʻlini sabrsizlik bilan kutmoqda.

Oʻn yetti kun oʻtgandan keyin «xalifa va uning askarlari sogʻ-salomat gʻalaba bilan qaytib kelyapti», degan xushxabar tarqaldi. Somurro shahri bezatildi. Davlat arboblari va askarlar saf tortib koʻchalarga bayroqlar osildi, kuylar chalindi, butun shahar shod-xurramlikka toʻldi. Erkagu ayol tomosha qilish uchun yoʻlga chiqdi. Hamma shu marosim bilan band.

Jahonga esa hech bir narsa koʻrinmaydi, hech narsa eshitilmaydi. Xalifaning hamrohlari ichida Zirgʻom saroyga kirib kelayotganini koʻrarmikanman, deb uning ikki koʻzi saroy darvozasida. Lekin xalifa kirib kelgan vaqtda uning yonida hech kim koʻrinmadi.

Jahon hayajonlanib, koʻyib-yonib turgan paytda hovlida yoʻtal ovozi eshitildi. Bu ovoz albatta Zirgʻomniki ekanini tushungan Jahonning aʼzoyi badanini qaltiroq bosib ketdi. Uni kutib olish uchun oldiga yugurmoqchi boʻldi, lekin dagʻ-dagʻ qaltirab, ikki oyogʻini yerga bosa olmadi. Rangi quv oʻchib ketdi, lekin u tahammul qildi, oʻzini bosdi, dovyurakligini esladi-da hovli tomon yura boshladi. Zirgʻom ichkariga kirgandi. U Jahonning shoshilmay, oʻzini yoʻqotmay bemalol yurib kelayotganini koʻrdi. Uning koʻzlari minbarda turib kishilarni sajda qilishga daʼat qilayotgan yoki muhabbat yoʻlida oʻzini fido qilishga chaqirayotgan voizning holatini eslatardi. Zirgʻom taʼzim qilib, Jahonga salom berdi. U oʻrnidan turib, quchoqlab koʻrishishni istardi-yu, ammo bunday qilish uyat hisoblangani uchun botinmadi, oyoqqa turib, unga qoʻlini uzatdi. Jahon ham oʻz navbatida Zirgʻomga qoʻl berdi-da, bir olam maʼnoli tabassum bilan koʻz urishtirishdi. Keyin Zirgʻom:

— Fargʻona kelini, xush kelibsan, necha oy, necha yillardan beri koʻrishmadik. Mening ham safarim choʻzilib ketdi. Lekin «oshiqlar yoʻli qisqadir» degan maqol bor,— dedi.

Jahon kulib javob berdi:

— Yoʻl noqulay, oʻr-qirlari koʻp boʻlgani uchun choʻzilgandir-da, lekin shakar suvini qancha koʻp qaynatsang, shuncha shirin boʻladi.

— Lekin u shakarning suvi qaynayverganidan qurib qolib kuyib ketarmikan deb qoʻrqqan edim,— dedi.

— Men koʻz yoshlarim bilan uni hoʻllab turmaganimda, kuyib ketishiga sal qolgandi, — deb ikki koʻzini ochgandi, unda ikkita durdona paydo boʻldi. Shu koʻzlari bilan bir qaragan edi, Zirgʻomning koʻksiga oʻq qadalgandek boʻldi. Zirgʻom hushidan ketayozib.

— Shunday yoshlar boʻla turib, shakarning kuyib qolishidan qoʻrqarmiding? — dedi.

— Lekin qaygʻu yoshi bilan shodlik yoshi orasida osmon bilan yercha farq bor, mayli, xudoga shukur, hammasini ham koʻrdim.

Hamon oʻz qoʻlida turgan Jahonning qoʻlini siqib, oʻsha yerdagi kursi tomon uni boshladi. Uning ikki koʻziga tikilib turib soʻradi;

— Sen hozir Oллоhga shukur aytyapsan. Ilgari boʻlsa, unga emas, Urmuzdga^[8] shukur aytarding. Bu oʻzgarish qachon yuz berdi?

Jahon Zirgʻom bilan birga yurib kelib, butun dunyoni unutgan holda ikkalasi yuzma-yuz oʻtirdi-da, gap bosh-ladi:

— Bir vaqtlar ahvolim oʻzgarib, koʻnglim boshqa yoqqa ketdi, oʻz shuurimga ega boʻlolmay qoldim, Zirgʻom nimani istasa, men shunga tayyorman degan qarorga keldim. Seni qiziqtirayotgan bu oʻzgarish oʻsha kundan boshlab yuz bergandi.

Umidsizlik vujudimni kurshab olgan kunlarimga achinaman. Akam Somonni, boshqa odamlarni «Zirgʻomdan xabar bilib kelinglar», deb Somurroga yuborganimda, ular «Yoʻq, ekan», hatto baʼzilari: «Oʻlgan ekan», deb qaytib kelishgan kundagi umidsizliklarim uchun achinaman.

Qancha noxushlik, qancha falokat keltirgan oʻsha kunlar hech kimning boshiga tushmasin! Ammo hozir ularning hammasi unut boʻladi — koʻrmagandekman. Endi dunyoda mendan baxtliroq kishi boʻlmas kerak, men Fargʻonada — sizning yoningizda boʻlgan kunlarimdan ham baxtliroqman. U kunlari men baxtsizlik nimaligini bilmay, koʻr-koʻrona baxtli boʻlgandim. Uchrashuv nimaligini bilmay turib, muhabbat toʻlqini bilan otilib, sizga yaqin boʻlishdan lazzatlanardim.

Ammo bugun bilsam, baxt-saodatning qadri shu baxt yoʻlida chekilgan azob-uqubatga qarab ziyoda boʻlarkan. Fargʻonada siz bilan birga oʻtkazgan kunlarimda shuni bilgan boʻlsam, sizga yetishishdan oldin muhabbat yoʻlida bir qancha qiyinchiliklarni boshdan kechirishni oʻzimga lozim koʻrgan boʻlardim, albatta, — dedi. Shu gaplarini gapirarkan, unda muhabbat zavqi gʻalaba qilib oʻzini, ayollik izzat-nafsini unutib qoʻygandi. Uning yuzidagi tarovatga, koʻzidagi sehrga mahliyo boʻlib qolgan. Zirgʻom sevgilisining gaplari magʻzini chaqolmadi. Jahon gapini tugatdi. Ammo Zirgʻom unga quloq solayotgandek, hamon tikilib turardi. Keyin u oʻzini tutib oldi, xayoli boshqa yoqda boʻlganidan, gap nima ustida borayotgannii ham unutganidan xijolat boʻldi-da:

— Bu judolik vaqtlarida boshingdan oʻtgan voqealarni eshitishga juda qiziqaman. Ularning baʼzisini boshqalardan eshitgan boʻlsam ham, oʻz ogʻzingdan eshitishim uchun boshqa gap edi, — dedi. — Sen ham mening boshimdan nimalar kechganidan xabardor boʻlishni istasang kerak, albatta. Gaplarimiz koʻp, bafurja gaplasharmiz. Umrin boʻyi senga tikilib oʻtirsam ham, tikilishdan toʻymayman, ey guluzorim, ey obi hayotim! Muhabbat lazzati shu muhabbat yoʻlida chekiladigan azob-uqubatga qarab ziyoda boʻladi, deganing toʻgʻri. Ammo sen bilan mening muhabbatimiz ziyodalikni qabul qilmasa kerak, lekin mashaqqat, azob-uqubat bilan yana ham musaffo boʻladi, desang, bu fikringga qoʻshilaman.

Jahon oʻrnidan turib:

— Toʻgʻri aytdingiz, ikkimizning visol damlaridan oladigan lazzatimizning nihoyasi yoʻq, — dedi.

— «Onangizni koʻrdingizmi?» — deb soʻradi Jahon. «Yoʻq, hali u kishini koʻrganim yoʻq», — javob berdi Zirgʻom.

Jahon:

— Sizga qanday yaxshi, shunaqa mehribon onangiz bor, u kishi sizni bagʻriga bosib, boʻylaringizni hidlashni juda ham sogʻinganlar, — dedi.

Jahon bilan Zirgʻom hovli tomonga chiqishdi. Hovlida turgan ona ularni sezdi. Zirgʻom yugurib borib, uning qoʻlini oʻpdi, ona ham bagʻriga bosib oʻpdi, peshonasini siladi. Shu yerda tikka turgan Yoqutani koʻrsatib, Jahon Zirgʻomga:

— Men yoʻqlik vaqtimda Yoquta bilan hamsuhbat boʻlib tursangiz arzimasmidi? — dedi.

Zirgʻom: — U bilan baʼzan suhbatlashib turdik, ammo koʻp vaqtlari siqildim ham. Ikkalangizdagi shu oʻxshashlik seni menga topib berdi. Buni keyin senga gapirib beraman, — dedi. Oshiq-maʼshuq shunday suhbatlar bilan uyda bir necha soatni oʻtkazishdi. Keyin ovqat tayyor boʻlib, uni yeyishga oʻtirishdi. Shu vaqtda Oftob oʻgʻliga qarab: — Endi toʻyni boshlab yuboradigan vaqting keldi, oʻgʻlim, — dedi.

Zirgʻom javob berdi:

— Toʻgʻri, oyi, xudo xohlasa ertaga boshlaymiz.

Ular hali ovqatni yeb, dasturxon yigʻishtirilgani ham yoʻq ediki, saroy gʻulomlaridan biri kelib, Zirgʻomni xalifa yoʻqlatayotganini aytdi. Zirgʻom oʻrnidan turib, kiyimlarini kiydi-da, chiqib ketdi. U umumiy qabulxonaga yaqinlashganda, darvoza yonida turgan ushrusanalik bir qancha yigitlarni koʻrib, Afshinning shu yerdaligini payqadi. Ichkariga kirib, majlisning toʻrida, oʻz

taxtida oʻtirgan xalifaga, uning yonida kursida oʻtirgan Afshinga koʻzi tushdi. Vardon bilan Hammod katta xonning bir chekkasida tikka turishardi. U salom bergach, xalifa unga «oʻtir» ishoratini qildi. U oʻzini tushunmaganga solib:

— Oliy hazratlari ruxsat bersalar, bir ogʻiz gap gapirsam, — dedi.

Xalifa:

— Mayli, gapir, — dedi.

Zirgʻom Vardonni koʻrsatib: «Hazrati oliylariga Armanistonning katta poplaridan biri boʻlgan Vardonni tanitmoqchiman. Bazz, va Ammuriyya muhorabasida askarlarimiz safida yaxshi ish koʻrsatdi», — dedi.

Xalifa ham, Afshin ham uning gapidan hayron boʻlib qolishdi.

Xalifa:

— Bu sening xodiming Vardon emasmi? — deya soʻradi. Zirgʻom:

— Uning tag-tugini surishtirmay, xodim deb yurgan edim. Keyin bilsam, ulugʻ kishi ekan.

Mening huzurimda bir qancha xizmatlari boʻldiki, undan musulmon askarlariga koʻp manfaat keldi. Hazrati oliylari ruxsat bersalar, u oʻtirsam, — dedi.

— Lekin uni sud majlisiga, seni guvoh tariqasida chaqirtirganman.

— Hazrati oliylariga itoat etib, shohidlik vazifamni ado etaman — dedi-da oʻtirib gapga quloq soldi.

Xalifa:

— Bosh sarkardamiz Afshinning gapicha, Vardon bilan Hammod uning askarlariga taaddi etib, qoʻllaridan ikki asir ayolni tortib olgan emish. «Biz u masalani Somurroga qaytib borganimizdan keyin hal etamiz», degan buyrugʻimizga ular boʻysunishmagan.

Zirgʻom:

— Shunday qilishgan, hazrati oliylari! Agar bu ishni gunoh deb hisoblasalar, u gunoh mening boʻynimda, sababki, uni men tufayli qilishgan, unga men javobgarman. Qanday ish boʻlgan boʻlsa ham Hammodni hazrati oliylari afv etgan edilar. U oʻzlarining vaʼdalariga muyassar boʻlmoq uchun Somurroga kelgan. Boshqa kishining gunohi tufayli u jazoga mustahiq etilmasa kerak.

Muʼtasim oʻzi unutgan bir narsani xayoliga keltirayotgandek chakkasini qashidi-da:

— Toʻgʻri aytding, Hammod muhtaram va koʻp yaxshilik qilgan kishi, oʻziga munosib yaxshilik qaytaramiz. Istasa, hozir qora kursidan turib, chiqib ketishi mumkin, — dedi.

Hammod qulluq qilib, chiqib ketdi. Majlisda Vardon, Zirgʻom va Afshin qoldi. Keyin xalifa Zirgʻomga xitob qildi.

— Sen Vardon xususida oʻziga munosib gapni aytding, lekin u oʻsha ikki asir ayol toʻgʻrisida bizning farmonimizga zid ish qildi. Biz Ammuriyyadalik vaqtimizda bu ikki ayolning ishini Somurroga qaytib borgach, hal qilamiz degan edik. Vardon shu farmonga rioya qilishi kerak edi. Oʻsha ikki asir ayol bu yerga keltirilsin!

Zirgʻom:

— U ikki asir ayolning biri mening maʼshuqam boʻlsa, ikkinchisi buning jufti haloli boʻladi. Mening maʼshuqam menga tegishi ustida hazrati oliylarining buyruqlari boʻlgandi, popning xotini hozir mening hovlimda, janob Afshin uning uchun qaygʻurmasalar ham boʻladi, — dedi.

Afshin gʻazabidan koʻzlarini katta ochib:

— Birinchidan, ikkala ayol ustida ham hazrati oliyning farmonlariga rioya qilinishi, meningcha,

zarur edi. Mening maʼshuqam deya-yotganing Jahon boʻlsa, uning ustida alohida gaplashamiz, otasining vasiyatiga muvofiq uning ixtiyori menda.

Shu payt Vardon oʻrnidan turib, gapirishga ruxsat soʻradi-da, xalifaga xitoban:

— Bu kishi Jahonga vasiy boʻlganligi haqida hazrati oliylariga rasmiy hujjat taqdim etganmi? — deb soʻradi.

Muʼtasim Vardonning gapidan koʻzi ochilib, Afshinga qaradi: — Vasiyatnoma qayerda?

— U menda, men yolgʻonchimdim?

— Shariat boʻyicha, hukm chiqarishdan oldin vasiyatnomani koʻrish talab qilinadi, uni yashirishning sizga nima zarurati bor?

Afshinning basharasida gʻalati bir holat yuz berib, avval gapni boshqa yoqqa chalgʻitmoqchi boʻldi, keyin oʻzini gʻazablangan koʻrsatib:

— Shunday ishda bosh sarkarda yolgʻonchi boʻlib, bir qulvachchaning gapi rost boʻladigan boʻlsa, oxirzamon boʻlibdi-da! — dedi.

Vardon:

— Men bu kishining vasiyligini inkor qilmayman, lekin xalifa janoblari Ushrusana podshosi qanday odamligini bilib qoʻyishlari uchun oʻsha vasiyatnomaning aslidan xabardor boʻlsalar, yaxshi boʻlarmikin, deb oʻylayman, — dedi.

Afshin figʻoni falakka chiqib, oʻzini unutib qoʻygandek:

— Xalifa huzurlarida musulmon askarlarining bosh sarkardasiga shunday muomala qilinadimi? Faraz etaylik, vasiyatnoma yoʻqolgan, oʻgʻirlangan yoki kuyib ketgan boʻlsin. Shu bilan men aybdoru, yolgʻonchi hisoblanishim kerakmi? Bu odam vasiyligimga oʻz tili bilan iqrar boʻlyapti, bas shunday ekan, vasiyatnomani koʻrsatishimdan nima foyda?

Vardon sipolik bilan dedi:

— Janob sarkarda, jahlingiz chiqmasin, biz xalifa huzurlarida sud majlisida oʻtiribmiz. Sud sizdan shu vasiyatnomani oʻqib berishingizni talab qiladi.

Afshinning qattiqroq jahli chiqdi:

— Vasiyatnoma yoʻqolgan, uning iborati yodimda yoʻq.

Vardon:

— Iborati mening yodimda, agar hazrati oliylari ruxsat bersalar, huzurlarida uning iboratidan baʼzisini oʻqib, bersam, — dedi.

Xalifa:

— Mayli, esingda borini aytib ber, — dedi.

Vardon:

— Vasiyatnoma xudo nomi bilan emas, zardushtlar xudo deb eʼtiqod qiladigan «Urmuzd» nomi bilan boshlanib, unga shariat qozisi oʻrnida majusiylar kohini guvoh boʻlgan. Shunday emasmi, islom askarlarining sarkardasi! Mana shuning oʻzi bu zotning kimliklarini bilib olish uchun hazrat oliylariga yetarli dalil boʻlsa kerak.

Afshin yana gʻazablendi. Vardon uni tahqirlamoqchi va sharmandasini chiqarmoqchi boʻlayotganini payqadi. U bilan nojoʻya oʻchakishgani uchun achindi-yu, lekin oʻzini bardam tutib, dedi:

— Xoʻsh, bunda taʼna qilishga arziydigan nima bor? Vasiyat qilgan kishi oʻzi zardusht dinida boʻlgani uchun oʻz dini va mamlakatining urf-odati boʻyicha yozgan. Gapingga qaraganda, meni

zardushtlikka nisbat bermoqchisan. Bu sening haddan tashqari yuzsizliging!

Vardon Afshinga murojaat qildi:

— Hazrat oliylari ruxsat bersalar, men bilgan gapimni aytib bersam.

Xalifa:

— Sen oʻzingni himoya qilyapsan, bunga yordam beradigan har qanday gapni aytishga haqlisan,
— dedi.

Vardon Afshinga murojaat qildi:

— Men sizni zardushtlikka nisbat beribgina qolmay, zardushtiysiz, hozirgacha Urmuzdga topinib yurasiz, deb barala ayta olaman. Bundan tashqari, islomni himoya qilaman degan niqob ostida mol-mulk jamgʻarishni oʻzingizga asosiy kasb qilib olgansiz. Qoʻlingizdan kelsa, musulmonlar davlatini chilparchin qilishga urinasiz. Mana, Fargʻonadagi otashxona bu gapimning dalilidir.

Vardon shunday degandan keyin Afshin masala chuqurlashib ketayotganini koʻrib, bu yigʻinning oʻzida uning hal boʻlmasligini payqadi-da, keyinga qoldirmoqchi boʻlib, dedi:

— Sening gaplaring hozirgi yigʻinimiz mavzuidan chiqib ketdi. Biz hozir ikki asir ayolning yashirin ravishda olib ketilganligi masalasini qarayapmiz.

Gapga Zirgʻom aralashdi:

— Bu masalada men aybdorman, deb hazrati oliylariga aytdim, chunki ularning bittasi mening maʼshuqam, u hozir oʻz hovlimda...

Xalifa gapini boʻldi:

— Uni jufti halollikka olishingga biz eʼtiroz bildirayotganimiz yoʻq, bildirmay, olib qochib ketgani uchun Vardonni ayblayapmiz.

Vardon javob berdi:

— Afshin janoblari «lozim boʻlib qolgan taqdirda musulmonlar davlatini agʻdarishda darkor boʻlar» deb har yili ularning qanchadan-qancha mol-dunyasini oʻz mamlakatlari Ushrusanaga yuborib turadilar. Jahonni ham «olib borib oʻsha mollarga qoʻshib qoʻyilsin» deb farmon berganlarini bilib, uni olib qochdim.

Xalifa Afshinga oʻgirildi. Uning koʻksida selkillab turgan soqoli va qaltirab turgan muzdek qoʻl-oyoqlariga qaradi-da:

— Bu ayblar juda katta ekan, ularni rad qila olmaydiganga oʻxshaysiz, — dedi.

Afshin oʻzini oqlamoqchi boʻldi:

— Bu gaplarning hammasi yolgʻon. Oʻtirishning davomini ertaga qoldirsak! Shunda uning sarasi sarakka, puchagi puchakka ajraladi.

Vardon rozi boʻldi:

— Mayli, majlisni xoh ertaga, xoh undan keyinga qoldirilsa ham zarari yoʻq, lekin aybdorning Somurrodan ketmay turishiga sud oldida kim kafil boʻla oladi?

Xalifa:

— Bu kishi shu yerda — saroyda turadi, — dedi-da, soqchilar boshligʻiga «buning qurol-yarogʻini va kiyimlarini yechintirib ol, qochib ketmasi, poylab tur», — deb buyurdi. Afshin pushaymon yeb oʻrnidan turdi-yu, lekin hamon karamdimogʻlik va zarda bilan xalifa oldidan chiqdi.

Afshindan keyin xalifa Vardonni ham chiqarib, yuborib, Zirg'omni olib qoldi. Keyin xalifa bir xo'rsindi-da, zirg'omga qarab: — Badbaxt zardushtlar! Davlatimizga sherik bo'ladi-yu, yo'limizga g'ov soladi. Olloh bizga ularning qilichidan foydalanishga, makrlarini esa o'zlariga qaytarishga yordam berdi. Xo'sh, Sohib, bu ishda qanday fikr berasan? — deb so'radi.

Zirg'om javob qildi:

— Ularning ko'nglidagi buzuqlik hazrati oliylariga ma'lum. Ularning o'zidan ham, makrlaridan ham ko'p zamonlardan buyon nolib yurgandilar.

Xalifa gapida davom etdi:

— Do'sting Vardonning gaplari bizga sir emasdi. Chunki Xurosondagi omilimizdan maktub olib turamiz. Bu maktublarda u Afshinning o'z mamlakatiga juda ko'p mol-dunyo yuborib turishi haqida shikoyat yozardi. Ammo biz sabr qilib kelardik.

Ko'p odamlar uni zardushtligi hamda Tabariston podshosi Moziyor va Bobak bilan bizga qarshi muhoraba qilishga ittifoq tuzganligi haqida maktub yo'llardi. Bundan qozi Ahmad va vazirlarimiz Muhammad bin Abdulmalik Zayyot va boshqalar xabardor. Bizga xiyonat qilishda Afshin bilan ittifoqlashgan Tabariston podshosi Moziyorni, Sug'd podshosi Marzubonni, bir zardusht ruhoniyni va Ushrusanada masjid bino qilgani uchun Afshinning qiynoviga uchragan ikki musulmonni olib kelishga kishi yuborganmiz. Men yaqinda majlis chaqiraman. Unga o'sha kishilar qatnashadi. Barcha maxfiy sirlarni shu majlisda ochib tashlaymiz va aybdorlarni o'z aybiga yarasha jazolaymiz.

Tez orada Mu'tasim majlis chaqirdi, unda o'sha kishilar qatnashdi. Unga Zirg'om bilan Vardon ham da'vat etildi. Hamma yig'ilgach, Afshin qamoqxonasidan chiqarilib majlisga olib kelindi. Vazir Abdulmalik soqchilik vazifasini olib bordi. Kaltak yegan va badanida eti qolmagan ikki kishi keltirilib, orqalari ochildi va xalifa Afshinga qarab:

— Bularni taniysizmi? — deb so'radi.

Afshin javob qildi:

— Ha, taniyman, bu kishi so'fi, bunisi imom. Bular Ushrusanada masjid qurgani uchun har birini ming qamchi urganman. Chunki Sug'd podshosi bilan oramizda har bir millatni o'z dinida qoldirish, unga daxl qilmaslik to'g'risida shartnoma bor. Bu ikkalasi Ushrusanadagi bir otashxonaga taaddi qilib, ichidagilarni chiqarib tashlab, o'rniga masjid bino qilishgan. Shuning uchun bularni o'rgan- man.

Qoralovchi savol berdi:

— Sizda oltin, javohirlar bilan bezalgan bir kitob bor, ichida kufr so'zlari ham yozilgan. Shu kitobni qayerdan olgansiz?

Afshin:

— U kitob menga otamdan qolgan, unda ajamlar^[9] adabiyoti kufrlari ham bor. Men undan adablarini olib, kufrlarini tashlayman. U shunday ziynatlangan ekan, o'z holicha qoldirdim. Menimcha, bu islomdan chiqaradigan bir ish bo'lmasa kerak, deb o'ylayman.

Keyin guvohlardan yuqoridagi ruhoniylar turdi:

— Bu kishi bo'g'ib o'ldirilgan hayvon va qushlarning etini ham yeydilar va ular bo'g'izlangandan shirinroq bo'ladi deb meni ham yeyishga majbur qiladilar. Bir kuni menga «Musulmonlarni yomon ko'rsam ham, hamma ishlariga kirishdim, hatto zaytun yog'ini yedim, tuya mindim, kavush kiydim, lekin shu paytgacha xatna qilinmaganimni yashirib kelaman», degan edilar, — deb guvohlik berdi. Afshin turib:

— Bu ishonchsiz odam, gapiga ishonib bo'lmaydi, — deb e'tiroz bildirgan edi, qoralovchi Afshinning gapini rad qildi. Keyin qoralovchi Afshinga qarab: — Mamlakatingizdagi kishilar

sizga xat yozganda nomingizni qaysi so'zlarni qo'shib ulug'lashadi? — deb bergan savoliga Afshin: «Aytmayman», deb javob qildi.

— Ular sizni xudolarning xudosi deb yozishlari aniqmi?

— Ha, shunday deb yozishadi.

— Musulmonlar bunday demaydi. Endi fir'avndan qayeringiz kam?

— Ular otamga ham, bobomga ham shu ibora bilan xat yozishga o'rganishgan. Islomga kirishimdan avval o'zimga ham shunday yozib kelishgan. Men o'zimni ota-bobolarimdan past olib «menga bunday deb yozmanglar» deb aytishni munosib ko'rmadim. Basharti shunday deganimda, ular meni mensimay qolishlari mumkin edi.

Keyin Moziyor o'rnidan turdi. Qoralovchi Afshinga qarab so'radi.

— Bu kishi bilan xat yozishganmisiz?

— Yo'q.

Moziyor gap boshladi:

— Bu kishining nomidan ukasi mening ukamga xat yozgan. Xat mazmuni bunday: Bu dinga Bobakdan bo'lak hech kim yordam bermadi. Lekin Bobak o'zini-o'zi o'limga tashladi. Men uni o'limdan qutqazish uchun ko'p harakat qildimu, lekin bo'lmadi. Agar sen qarshilik qilsang, seni o'zim o'limga tashlayman. Qo'limda bahodirlar va yordam beradigan kishilarim to'lib yotibdi. Senga qarshi askar yo'llasam, biz bilan urushadigan uch toifa — arablar, mag'ribliklar va turklar qoladi. Arablar it qatori bir xalq, oldiga bir burda non tashlab qo'yib, boshiga uraveraman. Mag'ribliklar kallaxo'r. Ammo turklar bo'lsa, ularning ishi bir soatlik. O'qlari tamom bo'lgach, tepalariga ot bilan hujum qilamizu, hammasini yer bilan yakson qilamiz. Keyin bizning zardushtlik dinimiz ajamlar vaqtidagidek rivojga minib ketadi.

Afshin:

— Guvohning o'zi bu xatni ukam yozganini aytyapti. Mening bu ishda nima aybim bor? — dedi.

Vardon o'rnidan turdi:

— Xatni yozgan ukam, menda nima ayb bor deyapsiz. Xo'sh, Farg'onadagi otashxonada sizni o'z ko'zi bilan ko'rgan kishining gapiga nima deysiz? Shu Moziyor va Bobak yuborgan vakillar bilan otashxonada yonma-yon o'tirishib, musulmon davlatini barbod qilishga ittifoq tuzgansiz. Shu ishni amalga oshirish uchun yetarli mol-davlat to'plab berishni siz ustingizga olgansiz.

Afshin teskari qaradi:

— Bu menga da'vogar, o'z da'vosini quvvatlash uchun yolg'on gapiryapti.

Vardon bo'sh kelmadi:

— Vasiyatnomaga shohid bo'lgan ruhoniyni o'zini olib kelsamu, u ham mening shu gapimni tasdiqlasa, bunga nima deysiz?

Xalifa:

— U ruhoniyni o'zimiz oldirib kelamiz, — dedi.

Vardon: — Hazrati oliylari hozir Afshinning Somurrodagi uyiga bir kishi yuborsalar, zardushtlarning suratlaridan albatta bittasini topib keladi, — deb iltimos qildi.

Qoralovchi:

— Uni biz kecha oldirib keldik, — dedi-da, bir g'ulomga buyurib o'sha suratni keltirib ko'rsatdi: yog'ochdan ishlangan haykal ustida ko'p qimmatli toshlar bor. Haykalning qulog'ida bir-birining ichiga kirgizilgan ikki tosh bo'lib, ularning ustki tomoniga oltin quyilgan edi. Bundan tashqari bir necha but va zardushtlarning bitta kitobi ham bor edi. Ularni ko'rib Afshin hang-mang bo'ldi-yu, tiliga muhr bosildi. Shundan keyin xalifa uni qamoqxonaga qaytarib: «O'lgunicha ovqat va

suv berilmasin» deb buyurdi. Afshin 226 yil, melodiy 840—841 yillarda oʻldi.

Bir necha kundan keyin Zirgʻom xalifa oldiga kirib, Afshinning Jahonga vasiylik daʼvosini tagtugi bilan tushuntirib berdi. Xalifa esa uning vasiyligini bekor qilib, otasidan qolgan mollarni Jahonning oʻz qoʻliga olib berilishini buyurdi va Fargʻonaga kishi yuborib, u yerdagi «Korshonshoh» degan otashxonani buzdirtdi. Hammod bilan Vardonni oʻz aʼyonlari qatoriga qoʻshdi, Zirgʻomni xalifa saroyidagi ikki qasrga joylashtirishni buyurdi. Xalifa Jahon bilan Zirgʻomning toʻyini oʻtkazishga amr qilib, hammalariga katta-katta inʼomlar berdi.

Zirgʻomning Nasl-Nasabi

Somon hibsxonada bir qancha vaqt qolib ketdi. U Vardondan boʻlak hech kimning esiga ham kelgani yoʻq, Vardon vaqt-vaqti bilan uni masxaralash va oʻch olish uchun oldiga borib turardi. Zirgʻom esa band. Afshinning ishidan xotirjam boʻlganidan keyin Zirgʻom rahm qilib, Somonni ozod qildirib yubormoqchi boʻldi. Vardon unga eʼtiroz bildirdi:

— Uni boʻshatsang, oʻrniga goʻyo meni qamagan boʻlasan. Men undan bir qancha narsalarni soʻrab, oʻz ogʻzidan javob eshitishga qiziqaman, chunki u hech bir inson qilmaydigan ishlarni qilgan.

Zirgʻom:

— Boʻlmasa, bu haqda Jahonning fikrini olaylik, — dedi.

Vardon:

— Yaxshi boʻladi, — deb javob qildi.

Zirgʻom Jahonga maslahat solgan edi, u «bilmadim, uning xususida mendan soʻramay qoʻya qolganingiz yaxshi edi, mutlaqo unutilib yuborishni istardim», degan javobni berdi.

Zirgʻom har qalay uning fikrini bilish uchun:

— U hozir qamoqda, uni nima qilsak ekan? — dedi.

Jahon bir oz sukutdan soʻng:

— Uni boʻshatishingni istardim, lekin menga hanuz qorongʻi boʻlib kelayotgan bir sirni juda ham bilib olgim kelyapti — otamning undan xafa boʻlganligi sababini, — dedi.

Shu payt Zirgʻom koʻp vaqtdan buyon bilishga orzumand boʻlib yurgan boshqa bir sirni esladi: bu — oʻzining nasabi masalasi edi. Somondan sirni bilib olgach, oʻz nasabi ustida onasidan uzil-kesil soʻrashni diliga tugdi.

Zirgʻom qamoqxonadan Somonni uyiga oldirib kelib, mehmon qilmoqchi boʻldi, unda oʻzi, onasi, Jahon, Yoquta, Hammod, Vardon va Haylona ishtirok etdi.

Somon yomgʻirda qolgan mushukdek shumshayib kirib keldi-da, jazolanishdan qoʻrqayotgan gunohkordek tikka turdi. Oʻz qilmishlarini oʻylab, rang-roʻyidan ajragani yetmagandek, aft-basharasi ham tinalgan, kiyim-boshlari yirtilib, ozib-toʻzib ketgan edi. Hovli oʻrtasiga kelib toʻxtagach, boʻynini egib, oʻtirganlarga koʻzini javdiratib qaradi. U Yoqutani koʻrdi-yu, ahvoli oʻzgarib, bir xil boʻlib ketdi. Keyin Jahonga koʻzi tushdi-da, xoʻrligi kelib, yigʻlab yuborguday boʻldi. Jahon Somonni shunday ayanchli holatda koʻrib, oʻziga qancha jabru jafolar qilganiga qaramay, rahmi keldi — yigʻlab yubordi. Oʻtirganlarning hammasi unga achindi. Ammo Vardonning koʻngli mutlaqo yumshamadi. Oʻtirganlar ruxsati bilan birinchi boʻlib Vardon soʻzladi:

— Somon! Qo'rqma, bironta gunohing uchun seni sud qilishga chaqirganimiz yo'q, o'zing bo'laringcha bo'psan. Sud qilganimiz bilan ham aybingga loyiq jazo topa olmaymiz, odamlarga munosabatda sening qarorsizliging qiziqtiradi. Bir qarasak, seni otang merosidan mahrum qilgani uchun Afshidan xafa bo'lib, unga qarshi Sohibdan yordam izlayapsan, keyin birdan Sohibga qarshi bo'lib qolib, Afshidan madad so'rayapsan. Yana sal fursat o'tmay, Afshin bilan teskari bo'lib qolasan-da, yordam so'rab Sohibga murojaat qilasan. Xullas, sening kimga do'st, kimga dushmanligingni hech kim bilmaydi. Eng katta jumboq — axloq tomondan ham, husn-aqldan ham farishtalarga o'xshagan shu singlingga xiyonat qilganing. U birovning xasmi bo'lsa, o'z sevgilisi yashayotgan yerga qochib ketishda senga ishonsa, akam deb suyansa-yu, sen shunga qaramay, dunyodagi eng buzuq kishiga uni ro'baro' qilgansan. Singlingning xiyonatkorona qo'lga tushurilib, buzuqlik sardori bo'lgan o'sha la'natiga majburan eltib berilishiga rozi bo'lgansan. Uni Somurroga olib borganingda, u la'natidan oladigan mukofotdan ko'ra yaxshiroq mukofotga ega bo'lgan bo'larding-ku axir. Baribir Bobakdan mukofot emas, sharmandalik, rasvolik topding, unga avval yordam berib, keyin xiyonat qilding, istehkomlarining sirini dushmanlariga ochib berding. Singlingga va uning sevgilisiga yoqmaydigan ishlarda Afshin bilan til biriktirding. Odamlar orasida ko'p yomonlarini ko'rdim, ular o'zlariga ham, boshqalarga ham ayon bo'lgan bir maqsad yo'lida senikidan badtarroq ishlarni qiladilar. Ammo senda ma'lum bir maqsad borligini bilmadim.

Somon yolg'ondan boshini yerga solib, Vardonning gapini tinglardi. Ko'zi g'ilay bo'lgani uchun qarab turgani aniq bilinmasa ham, Yoqutadan ko'zini uzmasdi. Vardon so'zini tamomlaganidan keyin Somon unga qarab, qo'rqa-pisa gapirdi:

— Men qilgan ishlarimning sababini o'zim bilmaymanu, senga qanday aytib beray. Men shunday yomonliklar qildimki, uni bilganlar bildi, bilmaganlar yo'q. Ularning yoki loaqal ulardan bittasining sababini so'rasalar, javob ayta olmay qolaman. Mening bilganim shuki, avval bir yomonlikni qilaman, keyin uni tuzataman deb undan badtarrog'iga yuguraman. Xullas, ishlarimning hammasi boshdan-oyoq zanjirdek bir-biriga ulangan gunohlardan iborat. Birinchi gunohimni ko'rib, undan andoza olaver, — dedi-da, rangi o'zgarib, zo'rg'a tupugini yutib, o'zini u yoq-bu yoqqa tashladi.

Vardon to'satdan:

— O'sha birinchi gunohing nima? — deb so'rab qoldi.

Somonning kuzlari pir-pir uchib Yoqutaga qaragancha anqayib qoldi-da, keyin ko'zidagi harakat boshqa a'zolariga ham o'tdi. Hatto ikki tizzasi bir-biriga chalishib, yiqilib ketayozdi.

Undagi bu o'zgarishni ko'rgan Zirg'om:

— Somon, bo'lmasa, bemalol o'tirib gapira qol, — dedi. Boshqa o'tirganlar ham uning ahvoli o'zgarib. Yoqutaga qattiq tikilib qolganidan hayron bo'lishdi. Yoquta o'zi ham uyalib, xijolat tortdi va unga teskari qarab o'tirdi.

Zirg'omning gapi bilan Somon cho'kkalab o'tirdi-da, ikkala kafti orasiga boshini qo'yib, o'kirib yig'lab yubordi. U entika-entika yig'ladi. O'tirganlar, bu yolg'ondan yig'layapti, shaytonlik qilyapti degandek bir-biriga qarab qo'yishdi. Keyin u yig'isini to'xtatib, birdan irg'ib turdi-da. Yoqutaning oyog'iga yiqilib, yana yig'i boshladi. Odamlar xususan, Hammod hayron bo'lib, o'z xotinidan uni nariroqqa itarib tashlamoqchi bo'lib, oldiga bordi:

— Somon! Senga nima bo'ldi? Kishilar sendan avval boshlab qilgan gunohingni so'rashyapti, nega javob bermaysan?

Somon Yoqutani ko'rsatib, baland ovoz bilan: «Dastlabki gunohim shu yerda, xuddi mana shuning ustida», — deb yana yig'lab yubordi. O'tirganlar yana hayron bo'lishda va uni aqldan ozibdi, deb o'ylashdi. Jahon ham shunday xayolga borib:

— Gapirsangiz-chi, axir sizga nima bo'ldi? Nega Yoqutaga yopishib oldingiz? Sizning

nimaligingizga hech kim tushuna olmayapti, — dedi.

— Birinchi yanglishganimning o'zi shu Yoquta. Buning asli ismi Yoquta emas, Shahrizod, — dedi.

Somonning bu gapini eshitgan Zirg'omning onasi Oftob:

— Shahrizod?! To'g'ri, xuddi Shahrizodning o'zi, — deb baqirdi va yonida o'tirgan Yoqutani bag'riga bosib: — Senga qo'limni birinchi tegizganimdanoq isingdan sezgan edim, — dedi. Keyin Jahonni chaqirib: «Jahon! Azizim, Shahrizodni tanimaysanmi?» — deya savol qildi.

Jahon hayron bo'lib, bir oz o'ylanib turdi-da:

— Bunaqa ismli qizni bilmayman, faqat men tug'ilmasimdan burun go'dakligida o'lib ketgan Shahrizod degan opam bo'lganini eshitganman, — dedi.

Oftob:

— Sening opang xuddi shuning o'zi, u o'lgan emas, yo'qolgandi. Voqea noma'lum bo'lgani uchun uni o'ldi deb ovoza qilishgan. Bu sirni men, dadang va shu Somondan bo'lak hech kim bilmasdi. Uning yo'qolishi shu Somonning qo'li bilan bo'lgan.

Bu endi atak-chechak qila boshlagan paytida Somon bog' tomonga olib chiqqan-da, saldan keyin o'zi yig'lab qaytib kelgan. «Shahrizod qani», deb dadang so'raganda, u: «Yilqichilarning otidan bittasi kelib, uni olib qochib ketdi», — deb javob qilgan. Otang Somonning gapiga ishonmadi. Unga har qancha do'q-po'pisa urib qo'rqitsa ham, bu o'sha gapini ma'qullab turaverdi. Shundan keyin uni yomon ko'rib qolgan va noiloj Shahrizodni «o'ldi», deb ovoza qildirishgan, — dedi.

Oftob shu voqeani so'zlarkan, hamma miq etmay jim o'tirardi. U gapini tugatgach, Jahon Yoqutaga yopishib, bag'riga tortdi-da, hadeb o'pa boshladi. Yoqutaning sevinchi hammanikidan ham oshib tushdi, chunki shu vaqtgacha o'zini cho'ri deb yurgan qiz hokimning qizi bo'lib chiqdi. U ham singlisini quchoqlab o'pdi. Bu tasodifdan hayratda: «Opa-singil o'rtasidagi bu o'xshashlik bejiz emas ekan-da», deyishar va bir-biridan bu o'ngimizmi, tushimizmi deb so'rashardi.

Jahon so'radi:

— Somon aka, ochig'ini ayting, Shahrizodni qanday qilib sizdan olib ketishgan?

Somon ko'z yoshini artib turib: — Men o'n yoshlarda, bu opang esa to'rt yoshdalik vaqtimizda ancha esimni tanib qolgan bola edim. Dadam bilan oyim buni juda sevib erkalatishar, menga esa unday qilishmasdi. Mening rashkim kelib, singlimni yomon ko'radigan bo'lib qoldim. Otamdan pul so'raganimda menga bermasdan, bunga pulni ham, boshqa narsalarni ham beraverganlari menga qattiq alam qildi. Bir kun odamlar ko'chalarda yurib kichkina bolalarni sotib olisharmish deb eshitib qoldim-da, singlimning murabbiyasi ko'zini shamg'alat qilib, uni bog'cha tomonga aldab olib chiqdimda, o'shalarga ikki oltinga sotdim. Ular buni olib ketishdi, men esa uyga qaytib kelaverdim. Shahrizod qani deb so'rashganda, bilmayman, ot olib qochib ketdi, deb javob qildim. Dadam ishonmadilar. Keyin uni men sotib yuborganimni eshitib, ko'p qidirtirdilar, baribir foyda chiqmadi. Shundan keyin otam meni yomon ko'rib, endi senga hech narsa bermayman deb ta'kidlab qo'ydilar. Shundan buyon hamma menga dushmanu, hamma xatti-harakatlar mendan o'ch olish, menga zarar yetkazish uchun qilinayotgandek tuyulib, qaysi yo'l bilan bo'lsa ham mablag' to'plab, ulardan o'zimni himoya qilishim kerak, degan fikrga o'tib oldim. Shu yo'lda birinchi qilgan harakatim otam betob bo'lib yotgan chog'larida vasiyatnoma yozdirishlarini to'xtatish bo'ldi, lekin uni eplay olmadim. Bunday uddaburoligimni tuzataman, deb undan battarroq falokatga uchradim. Xullas, nima ish qilmayin, hammasi men xohlaganning teskarisi bo'lib chiqaverdi. Mana, bir necha kundan beri qamoqda yotib, endi ko'zim ochildi — haqiqatni angladim, — dedi-da, qattiq bir oh tortdi. Rangi badtarroq o'chib, butun a'zoyi badani qaltirab: — Boshimdan o'tgan hamma sirlarimni ochiq aytib berganimdan keyin menga rahm-

shafqat qilmoqchi ham bo'lib qolarsizlar, yo'q, men sizdan gunohlarimni kechirishlaringizni so'ramayman, chunki butun hayotni rasvolik, buzuqlik bilan o'tkazgan mendek odamning jazosi o'limdir, — dedi-da, yonidan xanjarini olib ko'kragiga bir sanchdi-yu, qora qoniga belanib, yerga yiqildi. Hamma yoq shovqin-suron bo'lib ketdi, ayollar bu qo'rqinch manzaradan chetga qochishdi. Somon oldingi qilmishlariga astoydil tavba qilganiga qat'iy ishonganlari uchun, uning o'lib ketganiga achinishdi, ko'mish marosimi tashkil etishdi. Uning o'limi hammadan ko'ra ko'proq Jahonga qattiq ta'sir qildi.

«Jahon bilan Yoquta ikkalasi opa-singil ekan», — degan gap hammaning og'ziga tushdi — tillarda afsona bo'ldi. Ikkalasi otadan qolgan merosni bo'lashib oldi. Hammod bilan Zirg'om xalifa qoshida katta obro'ga ega bo'lib bir-biriga boja bo'lishdi va istagan maqsadlariga erishishdi. Lekin Zirg'om o'ylagan bir narsa hamon yechilmay, ko'nglining bir chekkasini xira qilib turardi. Zirg'om o'shani bilishni istab, bir kun onasi yoniga o'tirdi-da:
— Mening haqiqiy nasl-nasabimni aytib beradigan vaqt hali ham kelmadimi? Xudoning menga qilgan shuncha marhamatlarini ko'rib turib, uni aytib bera qolmay, yana nimani kutib turibsiz? — dedi.

Oftob keyinga siltashga urindi:

— Men hech narsani kutayotganim yo'q. Lekin sen hali o'zingga munosib o'ringa erishganing yo'q.
— Ya'ni otam mendan ko'ra ulug'roq, martabalari balandroq kishi edi, demoqchimisiz?
— Ha, albatta.
— Unday bo'lsa, u kishi bosh sarkarda yoki vazir bo'lgan ekanlar-da? Shunday bo'lsa, u kishining ishlari odamlardan maxfiy qolmasligi kerak edi-ku.
— Dadang sen aytayotgan shaxslardan ham yuqori edi.

Zirg'om hayron bo'lib: — Bo'lmasa, Payg'ambar yoki hazrati Ali avlodidan ekanlar-da, — dedi.
— Ularning a'yonlaridan.

Zirg'om boshini yerga egib, onasi kimni aytmoqchi bo'layotganini o'ylab qoldi. Endi otasining xalifa bo'lganiga shubhasi qolmadi. «Demak, otam xalifa bo'lgan ekanlar-da», — deb so'rmoqchi bo'ldi-yu, lekin uyalib so'ramadi va indamay turib qoldi. Onasi esa hamon uning so'rashini kutardi. Zirg'om so'ramay jim turavergandan keyin, Oftob:
— Savolingni nega oxiriga yetkazmayotibsan? — dedi.
— Ko'nglimdagini aytishdan uyalyapman.
— Uyalma, xalifamidilar demoqchi bo'lsang, to'g'ri topgan bo'lasan. Dadang xuddi xalifa edilar.

Zirg'om hayajon ichida:

— Otam xalifa? U nima deganingiz? Mu'tasim yoshda menga yaqin, u otam bo'lishi albatta mumkin emas. Ma'mun ham, Amin ham menga ota bo'lganligi amri mahol, — dedi.
— Ular sening aka-ukalaring bo'ladi.

Zirg'om yana hayron bo'ldi:

— Demak, meni Horun ar-Rashidning o'g'li bo'lamanmi?
— Ha, o'g'lim, xuddi shunday, uzoq yillar o'tgandan keyin bu haqiqatni birinchi marta gapirishim.
— Dunyoda buni biladigan sizdan boshqa odam ham bormi?
— Yo'q.
— Bu sirni shuncha vaqtdan buyon bekitib yurishning ma'nisi nima? Odamlar xalifalarning o'ziga emas, hatto ularning dumlariga mansub bo'lsa qancha maqtanishadi-ku?
— Buning bir sababi bor, aytib bersam, to'g'ri ekan, deb aqling ishonadi. Men Bag'dodda Horun ar-Rashid saroyidagi cho'rilaridan bittasi edim. U meni yaxshi ko'rardi. Bir kechasi u singlisi

Abbosani, uning eri Jaʼfar Barmakiyni va oʻgʻillari Husayn va Hasaynlarni yoʻq qildi. Buni gʻoyat sir tutganidan, uni ijro qilishda foydalangan hamma odamlarni ham oʻldirib yubordi. Qasrdagilarning hammasi boʻlayotgan voqeani olisdan koʻrib turgan boʻlsa ham, birortasi oʻz xonasidan chiqishga botina olmadi. Ammo men oʻsha vaqtda yosh boʻlganim uchun uni koʻrish va eshitishni oʻzimga maʼqulladim-da, bir yerga borib biqinib turib, Horun ar-Rashid oʻz singlisi va boshqalar toʻgʻrisida ayoli Zubayda bilan gaplashganini eshitdim. Shu biqingan joyimda meni ham hech kim koʻrmaydi deb oʻylagandim. Qarasam, Zubayda Horunga xitob qilib: «Choʻrilaringiz gapimizni eshitayotgan ekan», — deb meni koʻrsatib berdi. Shunda men endi albatta qatl qilinaman, deb oʻzimni oʻlimga hukm qilib qoʻydim, yuragim qinidan chiqib, dagʻ-dagʻ titraganimdan oyoqqa tura olmay qolmadim. Horun jahl bilan Masurni chaqirib: «Kim u, hozir bu yerga olib kel!» deb buyurdi. Menga koʻzi tushgach, Horun achindi, chunki aygʻoqchilarga xos ish qilganim uchun u albatta meni oʻldirishi kerak. U har qancha qattiqqoʻl kishi boʻlsa ham, kishi boʻlsa ham, koʻz yoshimni koʻrib boʻshashdi. Bir nafas yerga qarab turdi-da, — Habiba, oʻzingni-oʻzing oʻlimga tashlading-da, — dedi. Horun meni Habiba deb atar edi.

Men uning oyogʻi ostiga tashlandim, yigʻladim, hatto koʻz yoshim uning oyoqlarini hoʻl qilib yubordi. Shu vaqtda men senga senga homilador edim. «Yoshligimga, qornimdagi bolangizga rahmingiz kelsin, shafqat qiling», deb yalindim, yolvordim.

Horun ozgina jim turdi, soʻng oʻz shaxtidan qaytib: «Mayli, bir qoshiq qoningdan kechdim, lekin bundan keyin seni koʻrishga va nomingni eshitishga toqatim yoʻq», — dedi-da, Masurni chaqirib: «Hozir buning zod-rohilasini tayyorlab, oʻzi istagan yurtiga joʻnatib yubor», — deb farmon berdi. Men, «Fargʻonaga boraman», dedim, chunki avvaldan u yer menga tanish edi.

Horun meni yonidan chiqarib yubordi. Shu qop-qorongʻi kechada Masrur bilan Bagʻdoddan tashqariga chiqdim. U bir necha yilga yetadigan mol-holni tuyamga yuklab berdi-da, xayrlashib, oʻzi qaytib ketdi. Yoʻlda koʻp yurdim, orada seni tugʻib ham oldim. Oxiri Fargʻonaga eson-omon yetib kelib, hokim va uning oilalari bilan tanishdim. Koʻp odamlar menga sovchi yuborishdi, erga tegishni xohlamay seni tarbiyat qilish bilan mashgʻul boʻldim. Ammo sirimni hech kimga boy bermadim, uni hammadan pinhon saqladim. Sen katta boʻlib aql-hushingni taniganingdan keyin «Bagʻdodga boramiz», deb meni qistading, men esa unamay, galga solib yurdim. Horun ar-Rashid ham, xotini Zubayda ham dunyodan oʻtgandan keyingina bu yerga — Bagʻdodga kelishim mumkin boʻlib, sen bilan safar qilishga rozilik berdim.

Oftob boshidan oʻtganlarini gapirib boʻlgach, Zirgʻom:

— Demak, men Muʼtasimning ukasi ekanman-da, — dedi.

— Ha, uning ukasisan, u buni bilib qolsa, seni yana ham oʻziga yaqinroq tortadi, martabangni bundan ham oshi-radi.

Zirgʻom «kerak emas» degandek boshini silkib dedi:

— Yoʻq, oyi! Bu sir ikkimizning oramizda maxfiy qolaverishi kerak. Muʼtasim bilib qolsa, menga boʻlgan muhabbati oʻrnini hasad egallab, mening payimga tushib qoladi. Men oʻzimning nasl-nasabimni bilib oldim. Shuning oʻzi yetarli. Uni izhor qilgan taqdirimizda biror foyda chiqadi deb oʻylamayman, chunki odamlar baribir ishonmaydi. Kutganimizdan ham ortiqroq neʼmat va martabaga erishganimiz uchun xudoga shukur qilamiz.

Joʻrjiy Zaydon Va Uning «Fargʻona Kelini» Romani Haqida

Joʻrjiy Zaydon arab adabiyotining yirik namoyandalaridan biri. U adabiyot sohasidagina emas, balki fan va madaniyat bobida ham anchagina ishlar qildi, adabiyotshunoslik, til, falsafa, tarix, huquq, geografiya, jurnalistika, yozuvchilik — bular Zaydon qiziqqan va hayratomuz darajada samarali ijod qilgan sohalardir.

Joʻrjiy Zaydon 1861 yil 14 dekabrda Bayrut (Livan)da tugʻilib, 1914 yil 21 avgustda Qohirada vafot etdi. U kambagʻal oilada tugʻilgani uchun koʻp oʻqishga qurbi yetmadi, poyabzal moylab yurib, mustaqil ravishda kitob mutolaasiga kirishdi; adabiyot, tarix uni erta qiziqitirdi. U oʻz kuchini sinab koʻrgan sohalarning birortasida ham rasmiy taʼlim olmagan, hammasiga ham shaxsiy mutolaa bilan erishgan edi. Joʻrjiy Zaydon protestantlar kollejiga qisman qatnab oʻqib, dorichi degan guvohnoma olgan xolos. Keyin u Misrga borib, u yerda «az-Zamon» jurnali redaksiyasiga ishga kirib bir yilcha ishlaydi (1882), keyin Livanga qaytadi, soʻngra Bayrutda bir yilcha olimlar suhbatida boʻlib, koʻp narsa oʻrganishga muvaffaq boʻladi. Undan Londonga borib, tabobat sohasidagi bilimlarini oshirishga urinadi, u yerda sharq adabiyoti va tarixini biladigan olimlar bilan tanishadi, kutubxonalarga qatnaydi. Britaniya muzeyi kutubxonasida u ayniqsa koʻp mutolaa qiladi. Bundagi arab manbalari uning ijodiga katta turtki boʻldi. Soʻngra Zaydon Yevropa boʻylab sayohat qiladi. Qohiraga qaytgach, muallimlik qiladi, ayni zamonda «al-Muqtataf» jurnalida ishlay boshlaydi. Zaydon 1892 yili Misrda «al-Hilol» (Yarim oy) jurnaliga asos soladi va umrining oxirigacha — yigirma yildan koʻproq vaqt mobaynida uning noshiri boʻlib qoladi. Bu adabiy jurnal shundan buyon oʻtgan sal kam sakson yil davomida arab adabiyoti va madaniyati rivojiga katta hissa qoʻshdi.

Zaydon bu jurnal uchun tarixiy-adabiy maqolalar yozdi, uyushtirdi. Shu jurnal taqozosi bilan u ilmiy-ommabop maqolalar va tarixiy sarguzashtlar yozib, keyinchalik tarixiy romanlar yaratdi.

Zaydon 1889 yilda ikki jildlik «Misrning yangi tarixi», «Umumiy mosuniy tarixi»ni, 1902—1906 yillar orasida esa besh jildlik «Islom madaniyati tarixi»ni yozadi. Bu soʻnggi asar toʻlaligicha 1910—1912 yillar orasida Istambulda turk tiliga, keyin fors, hind tillariga, 1907 yilda Leydenda toʻrtinchi tomi ingliz tiliga, birinchi tomi esa 1914 yilda tatar tiliga tarjima qilindi. 1908 yilda Zaydon «Arablarning islomdan oldingi tarixi» asarini yozdi. Uning ikki jildlik «Sharqning mashhur kishilari», «Arab tili tarixi», «Qadimgi arab nasablari», «Yangi farosat ilmi», «Xalqlar darajasi», «Ajoyib yaralmalar», «Umumiy tarix», «Qisqacha yunon va rumo tarixi», «Misrning qisqacha geografiyasi» kabi tarixiy-adabiy va tilshunoslikka oid asarlari bosilib chiqib, muallifiga katta shuhrat keltirdi. Zaydon vafotidan keyin farzandlari uning uch jildlik tanlangan asarlarini nashr ettirdi.

Zaydonni adabiyot olamiga mashhur qilgan uning romanlari boʻldi. U arab tarixiy romanchiligiga asos soldi, uni yuqori pogʻonaga koʻtardi. Zaydonning 22 tarixiy romani boʻlib (bularning koʻpi oʻrta asr tarixiga oid), ular chuqur oʻrganishga, tadqiq etishga arziydi.

Zaydonning tarixiy romanlari ikki qismli «Gʻasson qizi»dan boshlanadi. Bu asarni avtor 1886—1897 yillar orasida yozgan. Asar arablarning islomdan oldingi davrdagi urf-odatlarini, ulardagi ichki qarama-qarshiliklar, ilk islom davri va bu dinning kelib chiqishi, islom dinini joriy etish uchun boʻlgan kurashlar, musulmonlarning Makka shahrini egallashi, ikkinchi xalifa Umar davrigacha (634—644) boʻlgan voqealarni, Suriya, Iroq, Eronning bosib olinishini oʻz ichiga oladi. Uning ikkinchi romani — «Misrlik Armanusa»da arab qoʻmondoni Ibn al-Os rahbarligida Misrning bosib olinishi, vizantiyaliklar odatlari, arab qoʻshinlarining jang usullari toʻgʻrisida hikoya qilinadi.

Xalifalik ichida boʻlgan ichki nizolar, toj-taxt uchun oʻzaro kurashlar, xalifa Umarning oʻldirilishi, Alining xalifalik taxtiga oʻtirishi kabi voqealar «Quraysh goʻzali», «Oʻn yettinchi ramazon» romanlarida aks etgan. «Karbalo goʻzali» romani xalifa Alidan soʻnggi qonli urushlarga, uning oʻgʻli Husaynning Karbaloda oʻldirilishi — shialar bilan sunnilar oʻrtasidagi mazhab kurashi voqeasiga bagʻishlangan.

Zaydon arablarning Ispaniyani fath etilishi va Fransiya chegarasigacha yetib borishi voqealariga «Andalus fathi» va «Sharl (Karl) va Abdurahmon» romanlarini bagʻishlagan. Shu tariqa Zaydon islom paydo boʻlganidan keyingi har bir yirik voqeani chuqur, atroflicha oʻrganib, ularni keng

o‘quvchilar ommasiga yetkazish uchun roman janrini tanlaydi. Uning «Abu Muslim Xurosoniy», «Ar-Rashid singlisi — Abbosa», «al-Amin va al-Ma‘mun», «Ahmad ibn Tulun», «Abdurahmon G‘olib», «Qayruvon qizi», «Salohiddin Ayyubiy», «Dur daraxti kabi romanlari shular jumlasidan bo‘lib, VII—XII asrlar o‘rtasidagi davrni o‘z ichiga oladi.

* * *

«Farg‘ona kelini» romani IX asrda arab xalifaligida bo‘lib o‘tgan voqealarga bag‘ishlangan. Roman voqeasini yaxshiroq tasavvur qilmoq uchun tarixiy voqealarni bir lahza ko‘z oldimizga keltiraylik.

Xalifalik territoriyasida IX asrda xalq harakatlari boshlanib, ba‘zi bir joylarda avj olib ketgan edi. Xalifa hukmronligini dahshatga solgan voqealardan biri Bobak qo‘zg‘oloni edi.

Bobak Xurramiy Ozarbayjon, Armaniston va Shimoli-g‘arbiy Eronda boshlangan xurramiylar harakatiga bosh bo‘lib, yigirma yildan ortiq kurashdi. Hatto xalifa Ma‘munning (813—833) ham bu qo‘zg‘olonni bostirishga qurbi yetmadi. Shu bilan bir vaqtda Misrda (829—832) qo‘zg‘olon ko‘tarilib, uni bostirish uchun xalifaning o‘zi bosh bo‘lib Misrga boradi, qo‘zg‘olonchilarni qattiq jazolaydi. Bu orada ichki ziddiyatlar va taxt uchun kurashlar zo‘rayadi. Xalifalikda hatto arab qo‘shinlariga ham to‘la ishonch qolmaydi, ularning turini o‘zgartishga kirishiladi. Bag‘dod a‘yonlari va qo‘mondonlarining doimiy fitnalaridan xavfsiragan xalifa, avvalo O‘rta Osiyodagi xalqlardan qo‘shin to‘plab, o‘z taxtiga tayanch qilib oladi. Dastlab bu askarlar chegara to‘qnashuvlarida asir tushgan hamda o‘sha davrda qul bozorlaridan sotib olib kelingan qullardan, keyinchalik maxsus tuzilgan qo‘shinlardan iborat bo‘ldi. Bular xalifa dargohida turib, poytaxtdagi arab isyonkorlariga qarshi kurashda, ularning qo‘zg‘olonlarini bostirishda xizmat qilgan. Bu askarlar mahalliy arab aholisi bilan aloqada bo‘lmas, hatto ularga uylanish ham ta‘qiqlangan edi. Shu boisdan ham ular uchun O‘rta Osiyodan turk cho‘rilari sotib keltirib, bir qismini uylantirib ham qo‘yishardi. (Bu holat romanda ham aks ettirilgan). Xalifa bular xizmatidan yaxshi manfaatdor bo‘lgani uchun ularga yetarli maosh va mukofotlar berib turgan. Turk askarlaridan tuzilgan gvardiyaga keyinchalik shu xalqdan sarkardalar tayinlagan. So‘ngra ichki nizolardan qo‘rqqan xalifa Mu‘tasim (813—843) yangi shahar Somurroni bunyod etib, turk gvardiyasiga o‘sha yerni qarorgoh qilib belgilaydi, so‘ngra poytaxtni ham unga ko‘chiradi. Lekin xalifa Somurroda ham bora-bora turk qo‘shinlari va lashkarboshilaridan xavfsiray boshlaydi. Chunki bu gvardiya boshliqlari toj-taxt uchun o‘zaro kurashlarga ham aralashib, o‘z manfaatlariga xizmat qiladigan nomzodni qo‘llashga harakat qila boshlaydilar.

Arab xalifaligiga kirgan boshqa xalqlar, hokimlar xalifalik taxtini saqlab qolishga urinishgan. Chunonchi, Ushrusana hokimi Afshin xalifalikning eng yirik sarkardasi bo‘lgan. Shu Afshin yordamida Mu‘tasim akasi Ma‘mun ham bostirolmagan Bobak qo‘zg‘olonini bostiradi va Bobakni Somurroga keltirib o‘ldiradi. Afshinning o‘sib borayotgan nufuzidan qo‘rqqan xalifa uning Bobakni tutib berganini ham hisobga olmaydi, xiyonatda ayblab o‘ldiradi.

Zaydonning «Farg‘ona kelini» romani ana shu voqealarga bag‘ishlangan. Bunda barcha tarixiy voqealar, shaxslar o‘zicha qoladi. Voqea Farg‘ona hokimining qizi Jahonning Zir-g‘om bilan sevgisi tasviri bilan boshlanib, tarixiy voqealarning borishiga ko‘ra, bu sevishtanlar boshqa yurtlarda turli-tuman sarguzashtlarga duchor bo‘ladilar. Jahon Bobak qaroqchilari qo‘liga tushib, voqea Armanistonga ko‘chiriladi, u yerda xurramiylar bilan xalifalik qo‘shini to‘qnashuvi tasvirlanib, Bobakning qo‘lga tushishi, qatl etilishi ko‘rsatiladi. Nihoyat, roman Jahonning Iroqqa Somurroga kelishi, ikki sevishtanning bir-biriga yetishuvi bilan tugaydi.

Tarixni yaxshi bilgan Zaydon tarixiy asarlar yozish, bilan qanoat hosil qilmagan. U odamlarga tarixni badiiy asarlar orqali targ‘ib qilishni, ularni tarixdan o‘rnak olishga da‘vat etishni ma‘qul ko‘rgan. Shu sababdan roman janrini tanlagan. Bunday barcha qahramonlar tarixiy shaxslar

bo'lib, ba'zi birlarigina avtorning ijodiy fantaziyasi mahsulidir.

Yozuvchining o'zi bunday deydi: «Odamlarning tarix o'qishiga va undan foydalanishiga eng yaxshi vosita tarixni roman shaklida ommalashtirish ekanligini tajribada ko'rdik. Bunda, xususan, ba'zi bir Yevropa yozuvchilarida ko'rganimizdek, roman tarixdan ustun turmasligi kerak, balki tarix romandan ustun turishi va romanni boshqarishi kerak. Bu xil G'arb yozuvchilarida shundayki, ularning tub maqsadlari roman yozish bo'lib, uni ishonarli qilib ko'rsatish maqsadidagina tarixiy voqealardan foydalanishadi. Bunda ular tarixiy voqealarni izohlashdan chekinib, o'quvchilarni adashtirib qo'yadilar.

Biz esa o'z romanlarimizda o'tmishdagi tarixiy voqealarga asoslanganmiz. Barcha qiziq voqealarni keltirishimizdan maqsad o'quvchini ularga qiziqtirishdir. Tarixiy voqealar hech o'zgartishsiz, o'zicha olingan, sevgi qissalarini kiritishdan maqsadimiz romani oxirigacha o'qib chiqishi uchun o'quvchida qiziqish uyg'otishdir».

Avtor tarixiy romanni shunday tasavvur qilgan. Rostdan ham u tarixiy voqealarni chuqur mutolaa qilgan, romandagi yirik shaxslar va ular haqidagi tavsiflar, shahar ko'rinishlari, qal'a, daryo, ibodatxonalar, diniy e'tiqodlar, kiyim-kechak, tashqi ko'rinishlar, ma'lum xalqning kasb-hunarlari — hamma-hammasi tarixiy kitoblardan olingan. Hatto ularni sharhlashda o'quvchi oldida mas'uliyat sezgan va uning shubhasidan hayiqqan Zaydon roman betlarida o'zi tayangan manbalarni ham keltirgan. Shu tariqa roman sahifalarida mashhur sharq tarixchilaridan Mas'udiy, Yaqubiy, ibn Butata, ibn al-Asir, ibn Xallikon, al-Maqdisiy, Yoqut Hamaviy kabi nomlar va ularning asarlari uchraydi.

Zaydon bu romanni yozishdan oldin O'rta Osiyo tarixini, geografiyasini birmuncha o'rgangan ko'rinadi. Lekin shunga qaramay, uning ba'zi ma'lumotlari roman voqeasidan keyingi davrlarga oid ma'lumotlardir. Hatto O'rta Osiyo territoriyasini «Turkiston» deb atalishi ham keyingi asrlarga to'g'ri keladi. Zaydon Sirdaryoni «Farg'ona tashqarisidagi Toshkent daryosi» deb oladi, bu yerdagi qadimiy turkiy xalqlar tilining qanday atalishini bilmay, uni chig'atoy tili deb oladi. Vaholanki, Chig'atoy nomi mo'g'ullar davrida (XIII) yuzaga kelgan, romandagi voqea esa to'qqizinchi asrning birinchi yarmida yuz beradi. Bunga muallifning manbalardan kerakli ma'lumotlarni topa olmaganligi va bu o'lkalarga sayohat qilmaganligi natijasi deb qarash mumkin. Shunga qaramay, Samarqand, Buxoro, Ushrusana, Toshkent, Farg'ona, Ozarbayjon, Armaniston, Tabariston, Shom, Yunon, Antokiya, Latakiya, Konstantinopol kabi bir qancha shaharlar haqida ma'lumotlar beradiki, bu hol o'quvchilarning ma'lumotini kengaytirishga xizmat qiladi.

Zaydon o'z davrining ilg'or kishisi edi. U tarixiy voqealarni roman shaklida sharhlashda yangi, o'ziga xos yo'l topdi, ularning qiziqarli, sarguzashtli bo'lishini ta'minladi.

Jo'rjiy Zaydonning «Farg'ona kelini» romani arab mamlakatlarida ko'p tarqalib, juda keng nashr etilgan, fors tiliga ham tarjima qilingan edi. Bu asar birinchi marta arabchadan o'zbekchaga tarjima qilinib, o'quvchiga taqdim etilmoqda. Tarjimon Shoikrom Shoislomov arab tilini mukammal biladi. U ilgari arab adabiyotidan ba'zi narsalarni tarjima qilgan bo'lsa-da, lekin «Farg'ona kelini» tarjimonning birinchi yirik tarjimasidir.